

ƏLİKRAM TAĞIYEV, DİLQƏM İSMAYILOV

**İLK HƏQİQİ LİBERAL VƏ
MÜASİR SİYASİ
FƏLSƏFƏNİN ATASI:
CON LOKK**

BAKI - 2009

Elmi redaktor: Ə.S.Abasov
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: S.Y. Hüseynov
fəlsəfə elmləri doktoru
Ş. X. Bağirov
siyasət elmləri namizədi

Əlikram Tağıyev, Dilqəm İsmayılov – İlk həqiqi liberal və müasir siyasi fəlsəfənin atası: Con Lokk. Bakı, 2009. 144 səh.

Monoqrafiyada dahi ingilis filosofu Con Lokkun dünya fəlsəfi və siyasi fikir tarixində, o cümlədən liberalizm ideologiyasının inkişafında oynadığı roldan bəhs olunur. Kitabda C. Lokkdan sonra liberalizmin bir ideologiya kimi formalaşmasında maarifçilərin və digər mütəfəkkirlərin fəlsəfi-siyasi təlimlərinin rolunun şərhli verilir, liberalizmin fəlsəfi-idoloji və fəlsəfi-siyasi təlim kimi müasir vəziyyəti təhlil olunur

Monoqrafiya filosoflar, politoloqlar, sosioloqlar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur

Monoqrafiyanın «Ön söz», I, II, III fəsillər və «Nəticə» hissəsini fəls.elm.dok. Əlikram Mirhəsən oğlu Tağıyev, IV, V fəsillərini fəls.elm.dok. Dilqəm Yunis oğlu İsmayılov yazmış, IV fəslin 2-ci yarımbaşlığı isə müştərək yerinə yetirilmişdir

ISBN: 978-9952-29-051-4

© Ə.TAĞIYEV, D.İSMAYILOV

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	4
<i>I. Fəsil. CON LOKKUN HƏYATI VƏ ƏSƏRLƏRİ</i> ...	6
<i>II Fəsil. CON LOKKUN FƏLSƏFİ VƏ TƏBİİ-ELMİ GÖRÜŞLƏRİ</i>	12
<i>III Fəsil. CON LOKKUN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ</i>	17
<i>IV Fəsil. CON LOKKUN SOSIAL-SİYASİ TƏLİMİ</i>	24
4.1. İlk həqiqi liberal C. Lokka qədər liberalizmin inkişaf yolu haqqında	24
4.2. C. Lokk liberalizmin və müasir siyasi fəlsəfənin atası kimi	50
<i>V Fəsil. CON LOKK İDEYALARININ TƏRƏNNÜMÜ</i>	87
5.1. C. Lokkun ardıcılıarı - fransız maarifçiləri və filosofları, ingilis filosofları və utopik sosialistlərinin sosial-siyasi görüşləri.....	87
5.2. Liberalizmin fəlsəfi-ideoloji və fəlsəfi-siyasi təlim kimi müasir vəziyyəti haqqında	99
NƏTİCƏ	135
ƏDƏBİYYAT	140

ÖN SÖZ

Con Lokk XVII əsr Avropa ictimai-siyasi fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, öz dövrünün ən tanınmış simalarından dərslər almışdır. C.Lokkun müəllimləri sırasında Qalileo Qaliley, Robert Boyl, İ.Nyuton kimi fiziklər, Dekart, Spinoza, Leybnits kimi filosoflar, Qendel və İ.S.Bax kimi bəstəkarlar, Molyer və Svift kimi yazıçılar vardır. C.Lokkun dövründə Rembrandt və Rubens kimi rəssamlar, Stradivum kimi skripkaçı yetişmişdir. XVII əsr habelə ilk barometrin (1642), Kral cəmiyyətinin (1662), Qrinviç rəsədxanasının yaranması dövrü idi. Bu dövrdə İngiltərə siyasi həyatında bəşəri əhəmiyyətə malik olan ilk burjua inqilabının (1640) baş verməsi, I Karlın edam olunması, Kromvelin protektorluğu kimi zəngin siyasi hadisələr baş vermişdir və bunlar C.Lokkun həyatında, siyasi baxışlarının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. C.Lokk dünya fəlsəfi və siyasi fikir tarixində özünəməxsus xüsusi yer tutan mütəfəkkirlərdən biridir. Heç də təsadüfi deyildir ki, onun həyatı və yaradıcılığı dörd əsrə yaxındır ki, mübahisə və elmi polemika obyektinə çevrilmişdir. Dahi filosofun nəzəri irsinin və siyasi fəaliyyətinin öyrənilməsi böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu zəngin irsdən

bizim də bəhrələnməyimiz zəruridir. Belə bir faktı nəzərə alsaq ki, C.Lokk haqqında Azərbaycan oxucularının məlumatı çox azdır, bu, problemin araşdırılmasının necə bir elmi əhəmiyyət daşdığını daha da aydınlaşdırır. Bu səbəbdən də biz bu mütəfəkkirin zəngin irsini öyrənməli və başqalarına da öyrətməliyik.

I Fəsil. CON LOKKUN HƏYATI VƏ ƏSƏRLƏRİ

Con Lokk 1632-ci il avqustun 29-da İngiltərənin qərbində yerləşən Briston şəhəri yaxınlığındakı Rinqiston qəsəbəsində vəkil ailəsində dünyaya göz açmışdır. C.Lokkun anadan olduğu il Q.Qalileyin yenicə çapdan çıxmış «Dünyanın iki başlıca sistemi – Ptolomey və Kopernik sistemləri arasında dialoq» əsəri Vatikanın göstərişi ilə müsadirə olunur, bundan bir il sonra isə Qaliley Kopernik mövqeyindən əl çəkməyə məcbur edilir.

C.Lokkun uşaqlıq illəri zəngin siyasi hadisələrə təsadüf edilir. O, puritan ailəsində böyüyən və I Karla qarşı müxalifətdə olan atası kimi parlament qoşunları sıralarında kral qoşunlarına qarşı vuruşmuşdur. Bu hadisə C.Lokkun azadlıq və parlamentarizm uğrunda mübarizəsinin əsasını qoymuşdur. O, 1646-cı ildə Vestminster məktəbinə daxil olmuş, oranı qurtardıqdan sonra isə 1652-ci ildə Oksford universitetinə qəbul olunmuşdur. C.Lokk 1656-cı ildə bakalavr, 1658-ci ildə isə magistr pilləsini başa vurur. Bu o illər idi ki, 1658-ci ildə O.Kromvelin ölümündən sonra yeni bir inqilabın başlayacağından ehtiyat edən burjua dairələrinin feodallarla sazişə girməsi nəticəsində İngiltərədə Stüartlar sülaləsi yenidən hakimiyyətə gəlmişdi (1660). Həmin illərdə C.Lokk inqilab, cəmiyyət və

dövlət haqqında mövcud ideyaları nəzərdən keçirməklə məşğul olurdu. İnqilab dövründə və ondan sonrakı illərdə dövlət, hökmdar, xüsusi mülkiyyət, əxlaq və s. haqda mübahisələr, fikirlər və nəzəriyyələr yaranırdı. Ortaya təbii olaraq belə suallar çıxırdı: - kral hakimiyyətinin mahiyyəti nədir? O təbii tarix nəticəsində yaranmışdır, yoxsa Allah tərəfindən yaradılmış və əbədi olaraq mövcuddur? Mövcud feodal əxlaqı cəmiyyətin tarixi inkişafının nəticəsidir, yoxsa Allah tərəfindən yaradılmışdır, bəlkə teoloqların və kilsə xadimlərinin uydurmasıdır? Bu zaman Tomas Hobbs «dövlətin müqavilə əsasında yaradılması nəzəriyyəsi»ndə dövlətin ilahi mənşəyini inkar etsə də, kral hakimiyyətinin toxunulmazlığı tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

C.Lokk yeni yaranmaqda olan burjuaziyanı onun bütün formalarında təmsil edirdi. O, burjuaziyanın köklü mənafelərini - iqtisadi, siyasi, pedaqoji və fəlsəfi maraqlarını ifadə edirdi. C.Lokkun həyatı İngiltərə inqilabının ikinci mərhələsi və yeni kəşflər dövrünə təsadüf edirdi. Bu dövrün mərkəzində Robert Boyl və İ.Nyuton kimi alimlər dayanmışdır. Oksford universitetində C.Lokk elmdə yeni istiqamət tərəfdarları ilə yaxınlaşdı. Onlar İngiltərə universitetlərində hökm sürən sxolastikaya qarşı çıxış edirdilər. Burada o, R.Boylla dostluq edir. R.Boyl da öz növbəsində onda fizikaya və fəlsəfəyə həvəs oyadır. C.Lokk Dekartı və Qassendini oxuyub öyrənir. Bir həkim

kimi Lord Eşlinin evində ailə həkimi olur. 1668-ci ildən Kral Cəmiyyətinin üzvü, bir ildən sonra isə bu cəmiyyətin Şurasının üzvü seçilir. Bir alim kimi o, çoxcəhətli fəaliyyət göstərir. Tibb, siyasət, fizika, təbiət, kimya, hüquq və s. sahələrdə öz bacarığını nümayiş etdirir.

1659-cu ildə Q.Stabbanın «Dini dözümlülük haqqında» əsəri çapdan çıxır. Bu kitab C.Lokkda hələ uşaqlıqdan maraq göstərdiyi protestantlığa meyli gücləndirir. Əsası 1602-ci ildə qoyulmuş və Rakovedə fəaliyyət göstərən Dini Akademiya özünə xeyli tələbə toplamışdı. C.Lokk da Q.Stabba yazdığı məktubda Akademiya gəlib öz elmi tədqiqatlarını orada davam etdirməsini xahiş edirdi. Qraf Eşlinin təklifi ilə 1667-ci ildə «Dini dözümlülük haqqında təcrübə» əsərini yazır. Eşlinin bu xahişinin siyasi məqsədi var idi. Belə ki, həmin əsərə əsaslanan Eşli kralı inandıрмаğa çalışırdı ki, o, katoliklərin artan rolunun qarşısını alsın və protestantlığın sıxışdırılmasına son qoysun. Əks təqdirdə İngiltərə öz iqtisadi və siyasi müstəqilliyini itirmək təhlükəsi qarşısında qala bilər. Çünki bir tərəfdən katolik Fransası, digər tərəfdən isə Roma papası hər vaxtlə bu prosesi İngiltərədə gücləndirməyə çalışırdılar.

C.Lokk 1685-ci ildə «Dini dözümlülük haqqında məktub» əsərini yazır. Bu əsər dörd hissədən ibarət idi və C.Lokk onun üçün imzasız çap etdirmiş (1685, 1690, 1692), dördüncü hissə isə

Lokkun ölümündən sonra, 1706-cı ildə işıq üzü görmüşdür.

C.Lokk 1660-1664-cü illərdə latın dilində «Təbiətin qanunları haqqında təcrübələr» əsərini yazır. Burada təbiət, cəmiyyət, insan və dövlət problemləri, xüsusi mülkiyyət, siyasi cəmiyyət və onların mahiyyəti tədqiq olunurdu. 1671-ci ildə yazmış olduğu «İnsan zəkası haqqında təcrübə» əsərində mütəfəkkir bildirir ki, elmin inkişafı yolunda əngəl olan əsas cəhətlər teoloji-sxolastik təsəvvürlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, C.Lokk dini sona qədər tənqid etmir, dövrünün mövcud qayda-qanunlarını nəzərə alırdı. Bu onunla bağlı idi ki, din həmin vaxt Avropanın ictimai-siyasi həyatında çox nüfuzlu bir qüvvəyə malik idi.

Kontinental Avropaya səyahəti C.Lokka azadfikirlilik, dövlət və siyasət məsələləri ilə daha yaxından tanış olmağa imkan verdi. 1672-1679-cu illərdə müxtəlif dövlət vəzifələrində çalışan filosof vəzifə pillələri ilə qalxıb hətta ticarət və müstəmləkələr üzrə katib vəzifəsində işləyir. Lakin hamisi Şeftsberi krala müxalifətdə olduğundan (o, kralla müxalif olan «viqilər» partiyasının lideri idi) onun və eləcə də hamisinin yeri elə də möhkəm deyildi. Şeftsberi kralın hüquqlarını getdikcə daha çox məhdudlaşdırmağa çalışdığından kralın qəzəbinə gəlir və Hollandiyaya mühacirət etməli olur. Mühacirətdə olarkən hamisi öldüyündən C.Lokk adını dəyişdirərək başqa ad altında gizlənməyə məcbur olur. Çünki kral II Yakov onu

da dövlətə xəyanətdə ittiham edərək geri qaytarılmasını tələb edirdi. C.Lokk mühacirətdə olarkən Dekart və Qassendinin fəlsəfi irsini öyrənir, Fransada və Hollandiyada protestant hərəkatını izləyir. Tezliklə 1688-ci il Şanlı inqilabı İngiltərədə Stüartlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyur və 1689-cu ildə qəbul edilmiş «Hüquqlar haqqında bill» konstitusiyalı monarxiya quruluşunu təsbit edir. Məhz bu dövlət çevrilişində yaxından iştirak edən və hakimiyyətə yeni gəlmiş Oranlı Vilhelm üzərində böyük ideya təsiri olan C.Lokk vətəninə qayıdır. O, yenidən dövlət vəzifələrində çalışaraq İngiltərənin siyasi həyatında yaxından iştirak etməklə yanaşı elmi yaradıcılığını da genişləndirir.

C.Lokk «İdarəetmə haqqında iki traktat» (1690), «Tərbiyə haqqında fikirlər» (1693) və «Xristianlığın zəkallığı» (1695) əsərlərini yazaraq çap etdirir. P.Filmerə qarşı çevrilmiş birinci əsərdə hakimiyyətin kralın və xüsusi mülkiyyətin Allah tərəfindən yaradılması ideyası tənqid olunur. İkinci əsərdə İngiltərə Şanlı inqilabı təqdir edilir və həmin inqilabın qanuniliyi əsaslandırılır. Üçüncü əsərdə isə dinin dövlətdən ayrılması məqbul sayılır. Əlbəttə, C.Lokkun bu mütərəqqi ideyaları həmin dövrdə böyük risk tələb edirdi. Tezliklə kilsə və Oksford universitetinin bir qrup müəllimi filosofun əleyhinə çıxır. Onlar hətta onun «təcrübələri»ni universitetin proqramlarından çıxartmağı tələb edirdilər.

C.Lokk 1704-cü ildə astma (təngnəfəslik) xəstəliyindən əzab çəkərək dostu D.Meşemin bağ evində vəfat edir. Lakin C.Lokkun irsi ətrafında mübahisələr hələ də davam etməkdədir. Onun fəlsəfəsi Britaniya empirizminin əsasını qoymaqla Avropada materializmin və elmi qnoseologiyanın inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Yeni dövrün fəlsəfi və siyasi fikri məhz onunla başlayır. Bundan başqa, C.Lokkun ideyaları yeni dövrlə orta əsrləri birləşdirən, ortada bir körpü yaradan amil rolunu oynayır.

II. Fəsil. CON LOKKUN FƏLSƏFİ VƏ TƏBİİ-ELMİ GÖRÜŞLƏRİ

Con Lokkun materialist təlimi XVII-XVIII əsrlərdə idealizmə, dini fanatizmə və sxolastikaya qarşı mübarizədə mühüm rol oynamışdır. Onun dünyagörüşü İngiltərədə burjuaziya ilə feodal zadəganlar arasında sinfi kompromisin yaranması və başa çatması dövrünə təsadüf edir.

XVII əsrdə ingilis burjuaziyası və burjualaşan zadəganların mənafeləri xalq kütlələrini birgə istismar etmək və öz ağıqlarını saxlamaq sahəsində birləşirdi. Odur ki, İngiltərədə 1688-ci ildəki sinfi kompromis C.Lokkun dünyagörüşünə həlledici təsir göstərmişdir. Buradan da onun ardıcıl olmayan materialist-sensualist baxışları formalaşmışdır. O, bəşəri biliklərin mənşəyini, həqiqiliyini, həcmi və hüdudlarını, insanın idrak qabiliyyətini, dünyanın dərk olunma dərəcəsini öyrənməyi öz fəlsəfəsinin əsas vəzifəsi hesab etmişdir. C.Lokk bu vəzifəni 1690-cı ildə yazdığı «İnsan zəkası haqqında təcrübə» əsərində həyata keçirməyə cəhd göstərmişdir.

T.Hobbs F.Bekonu sistemləşdirsə də onun əsas prinsipini – biliklərin və ideyaların hisslər aləmindən əmələ gəlməsi prinsipini təfərrüatı ilə əsaslandırmadı. C.Lokk «İnsan zəkası haqqında təcrübə» əsərində insan zəkasının əmələ gəlməsi

haqqındakı Bekonun və Hobbsun prinsipini əsaslandırdı.

C.Lokk R.Dekartın anadangəlmə ideyalar haqqındakı idealist təlimini ətraflı tənqid etmişdir. O, həyati faktlara əsaslanaraq göstərdi ki, anadangəlmə ideyalar ola bilməz.

C.Lokka görə, insan biliklərinin və bütün ideyaların mənbəyi hissi təcrübədir. O, göstərirdi ki, yeni doğulan uşağın hissi və zəkası, şüuru yalnız həyatın gedişində müvafiq cizgilər və naxışlarla doldurulmağa başlanan təmiz lövhəyə (*tabula rasa*) bənzər bir şeydir. Adamlar hazır ideyalar ilə doğulurlar, onlar ideyaları özlərinin xarici aləmlə qarşılıqlı təsir prosesində əldə edirlər. C.Lokkun işləyib hazırladığı sensualizm materializm ruhunda idi. O, xarici maddi aləmin insan şüurundan asılı olmadığını təsdiq edərək göstərmişdir ki, maddi şeylər insanın hiss üzvlərinə təsir edərək onda müvafiq duyğu və qavrayış yaradır. İdrak öz materiallarını hissi təcrübədən alır. C.Lokka görə, bu təcrübələr iki şəkildə: daxili və xarici formalarda mövcud olur.

Filosofun fikrincə, xarici təcrübə duyğuların və obyektin, dünya haqqında müvafiq anlayışların mənbəyidir. Daxili təcrübə və yaxud refleks isə biliyin və insanın özünün daxili, ruhi aləmi haqqında müvafiq anlayışların mənbəyidir. Belə ki, Lokka görə, idrak hissi təcrübədən əlavə bir

mənbəyə də malikdir. Bu da onun ardıcıl materialist olmamasından irəli gəlirdi və o, bu xüsusiyyətinə görə materialistlər tərəfindən tənqiddə məruz qalmışdır. İdrakın gücünə inanan C.Lokk müşahidənin mənşəyini əsaslandırmışdır.

C.Lokka görə, ideyalar sadə və mürəkkəb olur. Sadə ideyalar xarici aləmin bir və ya bir neçə hiss üzvləri ilə qavranılmasıdır. Bu, insan idrakının malik olduğu ən adi, ən aydın ideyalardır. Məsələn, işıq, qaranlıq, isti, soyuq, rənglər, hərəkət, sükunət, və s. bir hiss üzvü ilə qavranılan və əldə olunan sadə ideyalardır. Mürəkkəb ideyalar bu sadə ideyaların birləşməsi, kombinə edilməsi yolu ilə zəka tərəfindən yaradılır. Buraya substansiya, münasibətlər və moduslar daxildir. Bununla belə o, hiss üzvlərinin rolunu həddindən artıq şişirtmiş və təfəkkürün rolunu, təfəkkürlə hiss üzvləri arasındakı əlaqəni yaxşı qiymətləndirə bilməmişdir. Nəticədə o, bəzi məsələlərdə idealizmə yaxınlaşmışdır. C.Lokkun birinci və ikinci keyfiyyətlər nəzəriyyəsində idealizmə güzəşt özünü qabarıq surətdə büruzə verir. C.Lokka görə, birinci maddi keyfiyyətlər: ölçü, hərəkət, sükunət, fəqur və s. cisimlərin özlərinə aid olub birinci və obyektiv keyfiyyətlərdir. Rəng, dad, qoxu, səs kimi keyfiyyətlər isə subyektiv və ikinci keyfiyyətlərdir və onlar cisimlərin özlərinə xas deyillər.

C.Lokk «İnsan zəkası haqqında təcrübə» əsərində yazır ki, əgər işığı və rəngləri göz görmürsə, səsləri qulaq eşitmirsə, qoxunu burun duymursa, onda həmin rənglər, səslər, qoxular müstəqil ideyalar kimi yox olurlar. Deməli, bu hisslər obyektiv keyfiyyətə malik deyillər, hiss orqanlarından asılıdırlar. Onu da deyək ki bu ideyalar Demokritdən və T.Hobbsdan gəlmədir. C.Lokkun bu fikrə gəlməsi onu aqnostisizmə aparıb çıxardı. İnsan idrakunun məhdudluğundan danışarkən o, deyirdi ki, birinci və ikinci keyfiyyətlər arasındakı əlaqəni insan idrakı dərk edə bilməz, daha doğrusu, şeylərin substansiyası və keyfiyyət əsası dərkənməzdir. Belə ki, C.Lokk materializm ilə idealizm arasında tərəddüd etmiş və sonrakı filosofların hər iki cərəyanı ondan istifadə etmişlər. Həm materialist Didro, həm də itealist Berkli Lokkdan qidalanmışlar.

C.Lokkun fəlsəfəsi onun siyasi ideyaları üçün bir çıxış nöqtəsi olmuşdur. Fəlsəfədə dualizmə yaxınlaşan C.Lokk özünün siyasi təlimində də ardıcıl olmamış, gah burjuaziyanın, gah da feodalların və monarx hakimiyyətinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Bir sözlə, iki dövrün - orta əsrlərlə yeni tarixi dövrün qovşağında baş verən bütün sosial-siyasi hadisələr C,Lokkun əsərlərində və fəaliyyətində əks olunmuşdur. Məsələn, C.Lokk «İnsan zəkası haqqında təcrübələr» əsərini ona

görə yazmışdır ki, o, burada əxlaq, cəmiyyət, dövlət, din və s. məsələlərə öz münasibətini bildirsin. Onun təbiətə münasibəti cəmiyyət münasibəti ilə çulğadır. O, yazırdı ki, təbiətin qanunlarının dərk olunması bəşəriyyətin yaşamasına xidmət etməlidir. Bu mənada Lökün təbii elmi görüşləri ilə siyasi görüşləri vəhdət təşkil edir və onların birini digərindən ayırmaq olmaz. Ona görə də biz onun elmi və ideya-siyasi irsini əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirməyi qərara aldıq.

III Fəsil. C.LOKKUN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

İngiltərədəki 1688-ci il dövlət çevrilişi sənaye inqilabı üçün ilkin şərait yaratmış oldu. Şahzadə Vilhelm ölkənin kapitalist inkişaf yoluna keçməsində yerli burjuaziya və burjualaşmış zadəganlarla razılığa gəlib «Hüquqlar haqqında bill»i qəbul etdi. C.Lokk iliyindək yeni yaranmaqda olan burjua sinfinin oğlu idi. Ona görə də o, öz əsərlərində yeni yaranan dövlət quruluşunu əsaslandırmağa çalışırdı. C.Lokka görə insanlar ilk əvvəllər azad və bərabər yaşamışlar və bu, onların təbii halı olmuşdur. Lakin «hamının hamıya müharibəsi» şəraitində bu azadlıq və bərabərlik də insanlara həqiqi azadlıq və sabit birgəyaşayış şəraiti yaratmamışdır. Ona görə də insanlar bir yerə yığılıb dövlət yaratmış, öz hüquqlarının bir qismini dövlətə güzəştə getmişlər. Daha doğrusu, öz aralarında «ictimai müqavilə» bağlayaraq özlərinin idarəçiliklərini başqalarına tapşırılmışlar. Burada hakimiyyət xalqındır və o, özü istədiyi vaxt onu tapşırdığı şəxsdən (həmin şəxs etimadı doğrultmadığı halda) geri ala bilər.

C.Lokka görə, insan anadangəlmə ideyalarla doğulmur, əldə etdiklərini bu dünyada ictimai praktika və təcrübə nəticəsində qazanır. Uşaq anadan «təmiz lövhə» şəklində doğulur. Burada əsas rol tərbiyəyə aiddir. Yəni uşaq hazır ideyalar ilə doğulmur. Bu, yeni yaranmaqda olan burjua

sinfinin əsil-nəcabətinin, kökünün olmaması ilə bağlı zadəganların qaldırdığı hay-küyü heçə endirmək üçün edilirdi. Feodallar iddia edirdilər ki, guya Allah tərəfindən xüsusi seçilmiş bir təbəqədirlər və onlar anadan olanda da ilahi ideyalar ilə, «cəngavərlik keyfiyyəti» ilə dünyaya gəlirlər. Və buna görə də ancaq onlar dövləti idarəetmə qabiliyyətinə malikdirlər və təhsillə də yalnız onlar əhatə olunmalıdırlar. Bu mənada C.Lokk burjuaziyanın feodallara qarşı mübarizəsini ideoloji vasitələr ilə əsaslandırır.

C.Lokk dualist idi: - bir tərəfdən yazırdı ki, təsəvvürlər hissiyyat vasitəsilə təfəkkürə çevrilir, digər tərəfdən isə qeyd edirdi ki, təsəvvürlər insanın öz daxili mühakimələrinin nəticəsidir. Filosof birincidə materialist, ikincidə isə idealist kimi çıxış edirdi. Bir sözlə, C.Lokk yeni dövrlə köhnə dövrün ideyaları arasında tərəddüd etmişdir.

C.Lokka görə, xeyir – həznlərin ömrünü uzadan, izzətləri və şəri uzaqlaşdıran bir şeydir, şər isə – əksinə olaraq izzətlərin ömrünü uzadan, həznləri azaldan bir şeydir. Göründüyü kimi, filosofun bu ideyası da dini-feodal əxlaqına qarşı yönəldilmişdir. Feodal əxlaqına görə insan həyatının mənasını əzablara dözmək, mistik həyat dövrü keçirmək, kilsəyə müti olaraq tabe olmaq təşkil edir.

Lakin C.Lokk Allahın varlığını qəbul edir və uşaqların ruhunun da Allah ideyası ilə təmizlənməsi ideyasını təbliğ edirdi. C.Lokk öz

pedaqoji görüşlərini 1693-cü ildə yazdığı «Tərbiyə haqqında fikirlər» əsərində vermişdir. O, tərbiyəyə böyük qiymət verir, sadəcə insan tərbiyəsindən deyil, «centlmen» yetişdirilməsinin zəruriliyindən söhbət açır. Filosofun fikrincə, əsl centlmen fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən təkmilləşdirilmiş bir insan olmalıdır. O, məktəb tərbiyəsini məsləhət görmür. C.Lokk öz fikrini belə əsaslandırır ki, məktəb tərbiyəsi şəxsiyyəti pozur, çünki müxtəlif ailələrdən gəlmiş və fərqli tərbiyə almış uşaqlar həqiqi centlmenin yetişməsinə mane ola bilər. Ona görə də həqiqi centlmen evdə yetişməlidir. Hətta, ev tərbiyəsi nə qədər pis olsa da yenə məktəb tərbiyəsindən yaxşıdır. O, ən böyük tərbiyəni fiziki tərbiyə sayırdı. Çünki fiziki cəhətdən güclü olan adamlar çətinliklərə də dözür, onlardan yaxşı əsgər çıxır, əqli kamilliyə də tez nail olurlar. C.Lokk yazırdı ki, centlmen elə tərbiyə almalıdır ki, o, istənilən anda silaha sarınıb əsgər paltarını geyə bilsin.

C.Lokk əxlaqı şəxsiyyətin tələb ehtiyacları ilə uyğunlaşdırırdı. Filosofun fikrincə, əsl centlmen odur ki, özünə xoşbəxt həyat yarada bilsin, habelə başqaları üçün şərait yaratsın. Centlmen özünün hərəkətləri üçün məsuliyyət daşımalı, özünü yaxşı, ağılla idarə edə bilməlidir. O eyni zamanda ehtiraslarını cilovlamalı, nəfsini saxlaya bilməli, intizamlı olmalıdır.

C.Lokkun tərbiyə və əxlaq sisteminin ölçüsü burjua əxlaqı və tərbiyəsidir. Onun fikrincə,

xarakter tərbiyə etmək, iradəli insan yetişdirmək və əxlaqi cəhətcə intizamlı adam böyütmək tərbiyənin əsas vəzifəsidir. Filosof xəbərdarlıq edirdi ki, uşağı sıxmaq, ona təzyiq göstərmək, həm də şiltaq və ərköyün böyütmək olmaz.

C.Lokk göstərirdi ki, böyüməkdə olan nəsildə dövlətə qarşı «qorxu və hörmət» hissləri olmalıdır, daha böyük yaşlarında isə «onlarda məhəbbət və dostluq» hissləri tərbiyə olunmalıdır. Tərbiyənin əsas vasitəsi mühakimə deyil, ətraf mühitin nümunəsi olmalıdır. «Bunu bir həqiqət kimi qəbul edin ki, tərbiyədə əsas amil rolunu uşağı əhatə edən adamlar, onun tərbiyəsi ilə məşğul olanlar oynayırlar», - deyə C.Lokk yazırdı. Uşağın tərbiyəsində əsas amillərdən biri də ondakı müsbət vərdişlərdir. Bunun təkrar olunmasına və adətə çevrilməsinə nail olmaq lazımdır. Həm də bunlar lap uşaq yaşlarından ona aşılmalıdır. Müsbət nəticələr zorla, kobudluqla əldə olunmur, əksinə, yumşaq və xoş rəftarla əldə olunur. Bütün vərdişləri birdən-birə aşılamaq olmaz, gərək onları bir-bir, tədricən aşılaysan. Tərbiyənin yaxşı nəticələr verməsi üçün uşağın fərdi keyfiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu, tərbiyənin metodunda dəyişiklik etməyi zəruri edir. Çünki uşağa onun fərdi xüsusiyyətlərinə görə yanaşmaq lazımdır və şübhə yoxdur ki, bu zaman tərbiyəçi öz metodunu dəyişir. Uşaq şiltaqlıqlarına, hətta o, buna ağlamaq yolu ilə nail olmaq istəsə belə, yol verilə bilməz.

C.Lokka görə, uşağı şiltaq və tənbel böyütmək onun gələcəyinə balta vurmaq deməkdir. Ona görə də tərbiyəçi onu daim məşğul edən, əməyə həvəsləndirən yollar axtarıb tapmalıdır. O, uşağa bədən cəzası verməyin əleyhinə idi. C.Lokk yazırdı ki, «qul intizamı qul xarakteri yetişdirir», lakin uşaq açıq-aşkar tabe olmursa, onda ona qarşı bədən cəzası tətbiq etmək olar.

Uşaqların dini tərbiyəsindən danışaraq C.Lokk yazırdı ki, dini ayinlərin öyrənilməsi vacib deyil, amma Allaha yüksək yaradan varlıq kimi məhəbbət və hörmət hisslərinin aşılınması zəruridir. Uşaqların əqli tərbiyəsinə gəldikdə isə o, yazırdı ki, onlara xeyir verən xeyirli işlər ilə məşğul olmalıdır. Çünki belə tərbiyə almış işgüzar insanlar cəmiyyət üçün böyük alimlərdən də çox xeyir verə bilirlər. Əsl centlmen yazmağı, musiqi çalmağı, şəkil çəkməyi, ana dilini, fransız dilini, coğrafiyanı, riyaziyyatı, həndəsəni, astronomiyayı, etika, tarix və hüququ, mühasibatı, atla gəzməyi və rəqs etməyi bilməlidir. Bu fənlərin hər biri xeyir gətirməli, uşağı gələcək həyata hazırlamalıdır. C.Lokka görə uşaq, habelə sənətkarlığı, balıqçılığı, kənd təsərrüfatını da öyrənməlidir. Bütün bunlardan başqa, uşaqlara oymaçılıq sənəti və ətriyyat işləri də öyrədilməlidir. Əmək tərbiyəsi ona görə zəruridir ki, o, təmiz havada gəzməklə daha sağlam və gözəl olar, onu pis adətlərdən, avaraçılıqdan xilas edər, bununla da insan işgüzar gələcəyə hazırlanar. C.Lokk bildirirdi ki, uşağı əməyə və sənətə hazırlayarkən onun

maraqları nəzərə alınmalıdır. Uşaq üçün maraqsız olan, zorla yerinə yetirilən iş heç bir nəticə verməz.

C.Lokk göstərirdi ki, uşaq suallarına düzgün cavab verilməlidir, onu yalana alışdırmaq olmaz. Çalışmaq lazımdır ki, uşaq verdiyi suallara cavabı özü tapsın, belə ki, onun təfəkkürü inkişaf etsin və o, özü müstəqil mühakimə yürütsün. Yalnız bu üsulla tərbiyə olunan uşaq yeni bir insan olub İngiltərənin şərəf və şöhrətini daha da artırma bilər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, C.Lokk məktəb tərbiyəsinin əleyhinə idi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, o vaxtki məktəblər əsasən əmək birjalarında və koloniyalarda işləmək üçün uşaqları özünə cəlb etməklə məşğul idilər. Bu məktəblərin tərkibinin çoxu «kütlə uşaqları» idi. Onların içərisində kobud, yonulmamış kütlə içərisindən çıxan uşaqlar centlmen kimi böyüyəcək uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərə bilərdi. C.Lokk çoxpilləli cəza növlərinin tətbiq olunmasını 14 yaşınadək uşaqlara aid edilməsini, həm də ancaq fəhlə məktəbləri üçün nəzərdə tuturdu. Kənddə kilsələrin nəzdində müxtəlif fəhlə (peşə) məktəbləri təşkil olunmalı, buradakı uşaqlar paltar və qida ilə təmin olunmalıdırlar. Lakin uşaqlar oxumaqla yanaşı həm də işləyib öz qidalarının pulunu çıxarmalıdırlar. Uşaqların düzəldikləri şeylər satılıb onların xərcinə sərf olunmalıdır. C.Lokkun fikrincə, belə məktəblər bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, uşaqlar burada həm də öz müəllimlərinin rəhbərliyi ilə kilsəyə getməlidirlər və

bunun çox böyük tərbiyəvi təsiri vardır. Məktəbi bitirənlər fabriklərdə və emalatxanalarda işləməlidirlər. Belə məktəblər bir qayda olaraq əmək və dini təhsil verməklə məşğul olurlar. Onların təhsil və tərbiyəsi cəmlənin təlim və tərbiyəsindən fərqlənir.

Yekunda onu demək olar ki, C.Lokkun tərbiyə sistemi mövcud dövrdə ingilis burjuaziyasına həqiqi xidmətçilər yetişdirmək məqsədi güdüdü. Onun tərbiyə sistemində bir sıra qüsurlu cəhətlər olsa da onlar fransız maarifçilərinə və özündən sonrakı pedaqoji fikrə böyük təsir göstərmişdir.

IV Fəsil. CON LOKKUN SOSIAL-SİYASİ TƏLİMİ

4.1. Lokka qədər liberalizmin inkişaf yolu haqqında

Tarix indiyədək yalnız iki siyasi fəlsəfə tanıyır. Bunlardan birincisi *azadlıq fəlsəfəsi*, ikincisi isə *hakimiyyət fəlsəfəsidir*. Azadlıq fəlsəfəsinə görə, insanlar öz həyatlarını yaşamaqda azaddırlar və əgər onlar başqalarının bərabər hüquqlarına hörmət edirlərsə, deməli, bunu çox zəruri hesab edirlər. Hakimiyyət fəlsəfəsinə görə isə, insanların bir qismi başqalarını özünə tabe etməyə cəhd göstərirlər. Tarixən imkanlı adamları, varlıları daha çox hakimiyyət fəlsəfəsi özünə cəlb etmişdir. Hakimiyyətin fəlsəfəsinin sezarizm, Şərqi despotizm, teokratiya, sosializm, faşizm, Afrika sosializmi (modernləşmə ilə qeyri-marksist sosializm cərəyanının birləşməsi), ümumrifah dövləti kimi bir çox adları olmuşdur. Azadlıq fəlsəfəsi də müxtəlif adlarla ortaya çıxmışdır. Lakin onun tərəfdarlarını ümumi bir xətt birləşdirmişdir: hər bir insana, onun öz həyatına dair qərar qəbul etmək qabiliyyətinə hörmətlə yanaşmaq və eyni zamanda insanın öz istəyinə çatmaq üçün gücə, zorakılığa əl atması meylinə qarşı çıxmaq.

E.ə. VI əsrdə yaşamış *Çin filosofu Lao-Szını ilk məşhur liberalist hesab etmək olar*. O, «*Dao de Szin – Yol və Güc haqqında*» əsərində göstərir ki, «xalq

heç kimdən əmr, göstəriş almadan özləri öz aralarında bərabərləşir». Dao - Şərqi fəlsəfəsi ilə bağlı olan mənəvi sakitliyin klassik formuludur. Dao bir-birinə əks olan «in» və «yan»dan ibarətdir. Bu anlayış *spontan qayda* nəzəriyyəsinə uyğun gəlir, yəni *rəqabət nəticəsində harmoniyanın meydana gəlməsi* mənasını verir. Dao hökmdara insanların həyatına qarışmamağı da məsləhət görür və bildirir ki, hökmdarlar insanların həyatına, yaşayış qaydalarına müdaxilə etməməlidir.

Lakin ilk liberalist fikrin Çində meydana gəlməsinə baxmayaraq, müasir ədəbiyyatda, bəzi tədqiqatçıları çıxmaq şərtilə, liberalizmin başlanğıcını əsasən Qərblə bağlayırlar. Bunu əsasən şəxsiyyətin azadlıq və hüquqları prinsiplərinin təbiət qanunları kimi universal olması və həmin prinsiplərin əksəriyyətinin Qərbdə kəşf edilməsi ilə əlaqələndirirlər.

Qərb fikrində iki əsas ənənə – *yunan və yəhudi-xristian ənənəsi* mövcuddur ki, onların hər ikisi azadlığın inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Yəhudi dininə görə, qədim dövrdə İsrail xalqı hökmdarsız yaşayırmış və yaxud heç bir məcburi hakimiyyətə tabe deyilməmiş. Yəni ilk əvvəllər israililər hökmdar olmadan, Allahla bağlanmış müqaviləyə tabe olaraq özlərini idarə edirmişlər. Sonralar onlar hökmdar hakimiyyətinə ehtiyac duyduğundan Samuilin yanına gələrək Allahın onlara hökmdar göndərməsini xahiş etmişlər. Bu zaman Samuil Allahdan onların xahişini yerinə yetirməsini

istəyəndə böyük yaradan ona belə cavab vermişdir: «Sizə göndərəcəyim hökmdar sizin oğlanlarınızı və qızlarınızı əllərinizdən alacaq, torpaqlarınızı, üzümlüklərinizi, bağlarınızı alıb öz xidmətçilərinə paylayacaq, məhsulunuzun, mal-qaranızın onda birini mənimsəyəcək, siz özünüz isə onun qullarına çevriləcəksiniz. Sonralar siz düşdüyünüz bu vəziyyətə görə hökmdara etiraz edəndə Allah buna görə sizə cavab verməyəcəkdir».

İsrail xalqı bu qorxulu xəbərdarlığa əhəmiyyət verməyərək monarxiyanı qurur. Bu fakt sübut edir ki, *dövlətin kökləri ilahi mənşəyə malik deyildir*. Allahın xəbərdarlığı yalnız Qədim İsrailə aid olmayıb, bizim günlərdə də öz əhəmiyyətini saxlayır. Tomas Peyn (1737-1809) «Sağlam düşüncə» (1776) əsərində bu fikri yada salmış və amerikalara xatırlatmışdır ki, Samuildən bu yana 3000 il ərzində hökmranlıq edən «bir sıra xeyirxah hökmdarların xarakteri monarxiyanın «mənşəyinin qüsurlu tərəfini», həmin dövlət formasının çatışmaz cəhətlərini işıqlandıрмаğa qabil deyil». Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, T.Peyn bu əsərində Amerika xalqını müstəqillik uğrunda müharibəyə və Şimali Amerika müstəmləkələrini metropoliyadan ayrılmağa çağırır. Bu çağırış *təbii-hüquq konsepsiyasına* əsaslanır və ABŞ-ın 1776-cı il iyulun 4-də qəbul edilmiş müstəqillik haqqında Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır. Həmin bəyannamə xalqın suverenliyi, zülmkar

hökmdarlara qarşı üsyan hüququnu, müstəqil dövlət yaratmaq və xalqın mənafeyinə uyğun gələn siyasi forma seçmək hüququnu elan etmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yəhudilər hökmdar hakimiyyətinə nail olsalar da «hökmdar *ali qanuna* tabe olmalıdır, çünki onun özü də insandır» kimi ideyanı inkişaf etdirən ilk xalq olmuşdur.

Ali qanunun təbii hüquq konsepsiyası Qədim Yunanıstanda da inkişaf etmişdir. E.ə. V əsrdə yunan dramaturqu Sofokl «Antiqona» əsərində Antiqonanın tarixi haqqında danışır. Əsərdə göstərilir ki, Antiqonanın qardaşı Polinik qədim Misirin Fiv şəhərinə hücum zamanı öldürülmüşdür. Bu xəyanətinə görə tiran Kreont Polinikin dəfn olunmasını qadağan etmiş və onun cəsədinin şəhərin darvazasından asılaraq orada çürüməsi haqda əmr vermişdir. Lakin Kreontun iradəsinin ziddinə olaraq Antiqona öz qardaşının dəfn olunmasına nail olur. Bu hərəkətinə görə Kreontun qarşısında cavab verən Antiqona bildirir ki, insan tərəfindən müəyyən edilmiş qanun, hətta o hökmdar olsa belə, «İlahi qanunu, təbii qanunu, yazılmamış möhkəm qanunu» poza bilməz. «Çünki bu İlahi qanun dünən yaranmayıb, onun nə vaxt meydana çıxdığını heç kim bilmir». Sofoklun heç bir tragediyası afinalılara «Antiqona» qədər təsir etməmişdir. Bu əsərə görə həmvətənləri Sofoklu mükafatlandırmış, onu Samos müharibəsində Perikllə birgə sərkərdə təyin etmişlər. «Antiqona» əsəri haqqında belə bir fikir məşhurdur ki, Sokrat

nəsrdə hansı rolu oynamışdırsa, Sofokl da poeziyada o dərəcədə rol oynamışdır. Həm Sokrat, həm də Sofokl Allah qanununu, yazılmamış təbii qanunları yerdəki hökmdarların əmrlərindən, hakimlərin hökmlərindən, insanlar tərəfindən yazılmış qanunlardan üstün tutmuşlar.

Qanun ideyası zamanın sınağından çıxaraq, bütün Avropa sivilizasiyası boyu inkişaf etmişdir. Qədim Romada bu, *stoiklərin fəlsəfəsində* öz inkişafını tapmışdır. Stoiklər təsdiq edirdilər ki, *idarə edən xalq olsa belə, onun da etdikləri təbii hüquqlara uyğun olaraq ədalətli olmalıdır*. Qərbin savadlı adamları stoiklərin nümayəndəsi, latın nəsrinin böyük müəlliflərindən biri, qədim Roma natiqi Siseronun mətnlərini əzbərdən bilirdilər. Ona görə də bir çox əsrlər stoiklərin bu ideyası minilliklərin süzgəcindən keçib gəlmiş və öz təsirini avropalıların təfəkküründə saxlaya bilmişdir. E.ə. IV əsrin sonlarına yaxın yunan demokratiyasının böhranı güclənirdi. Afina və digər yunan polisləri özlərinin siyasi müstəqilliklərini itirərək Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının tərkibinə daxil olmuşdu. İskəndərin ölümündən sonra imperiya sürətlə tənəzzülə uğradı, bu isə qədim yunan cəmiyyətinin mənəvi həyatında dərin dəyişikliklər yaradaraq fəlsəfənin seyri – etik cəhətlərini gücləndirdi. Bu zaman ellin fəlsəfəsinin əsas cərəyanlarından biri olan stoisizm meydana gəlmişdi.

Stoiklər stoya (Afina) fəlsəfi məktəbinin ardıcılıarı hesab olunur. Onların həyat idealı sakitlik, daxili və xarici qıcıqlandırıcı amillərə reaksiya verməmək qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Banisi K.Zenon, üzvləri Seneka, Epiktet, Mark Avreli olan stoicismə görə insanın vəzifəsi təkcə müdrik olub, həzz almağı bacarmaq deyil, xeyirxah fəaliyyət göstərməkdir. Xeyirxah həyat sürmək üçün əvvəlcə insan xeyirxahlığın nə olduğunu bilməlidir. Məhz insanın bəşəriyyət qarşısında vəzifəsi xeyirxahlığı dərk edib həyata keçirməkdir. Stoiklər üçün həqiqətin yalnız bir meyarı vardır, bu, hissi qavrayışdır. Ontoloji baxışlarında təbiətdə iki elementin olduğu qəbul edilir. Bunlar ilkin materiyadır ki, bundan cisimlər yaradılır; ikincisi, həmin materiyadan cisimləri yaradan fəal ünsür, yəni zəka, tale, *Allah, ilahi zəkadır ki, maddi aləmə qanunauyğunluqlar gətirib, onu idarə edir*. Stoiklərin etikası ilahiyyət anlayışı ilə sıx əlaqədardır. Əgər ilahi zəka böyük yaradıcı qanundursa, onda əməli əxlaqi qanun elə fəaliyyət göstərməlidir ki, zəka qanuna uyğun cərəyan etsin.

Stoiklərin nümayəndəsi olan Siseronun ölümündən təqribən 70 il sonra «vergiləri ödəmək lazımdırmi?» sualına İsa peyğəmbər belə cavab vermişdir: «Hökmranlıq hökmdara, ilahilik isə Allaha məxsusdur». Beləliklə, İsa peyğəmbər dünyanı iki şahlığa, səltənətə bölmüşdür və bununla da bildirmişdir ki, heç də bütün həyat dövlətin nəzarəti altında deyildir. Bu radikal ideya

dövlətin tam nəzarəti altında olan Şərqlə kilsəsində deyil, Qərbdə xristianlığında möhkəmlənmişdir. Şərqlə kilsəsi dövlətin tam nəzarəti altında olduğundan, orada cəmiyyət üçün alternativ hakimiyyət mənbələrinin inkişafına yer belə qoyulmamışdır. Bunu eyni zamanda islam dini haqqında da demək olar. Belə ki, uzun müddət – həm ərəb xilafəti, həm Osmanlı imperiyası dövründə bütün dünyəvi və dini hakimiyyət xəlifənin və sultanın əlində cəmləşmişdir.

Roma-katolik kilsəsi adlanan Qərbdə kilsəsinin müstəqilliyi o demək idi ki, Avropada bir-birilə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən iki təsiredici gücə malik institut var idi. Yaranmış bu cür vəziyyət nə *dövlətə*, nə də *kilsəyə* xoş gəlmirdi. Lakin *hakimiyyətin onlar arasında bölünməsi şəxsiyyətin azadlığı və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün imkan yaratmışdı*. Papalar və imperatorlar tez-tez bir-birini hakimiyyətdən devirirdi. Kilsə ilə dövlət arasında olan bu konflikt dünya tarixində nadirdir və azadlıq prinsipinin Qərbdə meydana gəlməsinin səbəbini izah etməyə kömək edir.

IV əsrin sonlarında (385-ci ildə) imperatriça Yüstina Milan yepiskopu müqəddəs Amvrosidən baş kilsədəki yepiskop vəzifəsini imperiyanın ixtiyarına verməsini və şəhərdən çıxıb getməsini tələb edir. Amvrosi imperatriçaya belə cavab verir: «Qanuna görə biz onu sizə verə bilmərik, siz Əlahəzrət isə onu qəbul edə bilməzsiniz. Allahın evini almağın mümkün olduğunu necə özünüze

rəva bilirsiniz? Əgər hökmdar kimi idarə etmək istəyirsinizsə, Allaha sadıq olun. Yazılmışdır ki, hökmlərlik hökmdara, ilahilik isə Allaha məxsusdur». Bu sözlərdən nəticə çıxaran imperatriça Amvrosinin məbədinə gedir və öz hərəkətlərinə görə üzr istəyir. Beləliklə, Amvrosi kilsənin müstəqilliyinin və hüquqlarının dövlət tərəfindən tanınmasına nail olur.

Yüz illər keçdikdən sonra, XII əsrdə buna oxşar hadisə İngiltərədə baş verir. Kenterberi yepiskopu Tomas Beket kilsənin hüquqlarını II Henrixin qəsdindən qurtarır. Beket II Henrixin dövründə dövlət kansleri olmuş, 1162-ci ildə kral onu Kenterberi arxiyepiskopu, yəni kral kilsəsinin başçısı təyin etmişdi. Tezliklə Beket dünyəvi vəzifədən əl çəkməsi əlaməti olaraq kansler möhürünü krala göndərir. Bu hadisədən sonra kral «bu zəhlətökən keşişdən» xilas olmaq arzusunu açıqca bildirir. Cəngavərlər keşişi öldürməyə hazırlaşan zaman Beket bildirir ki, *«əgər mən öz ölümümlə bu kilsəyə azadlıq və sülh gətirəcəyəmsə, öz Allahıma görə buna hazırım»*. Beketi cəngavərlər qılıncı ilə doğrayandan sonra məbədin monaxları onun cəsədini mərmər qəbirdə dəfn edirlər. Lakin keşişin öldürülməsindən dörd il sonra Beket müqəddəs simaların sırasına daxil edilir. Kral ayaqyalın həmin məbədin qarşısına gəlir və burada kilsənin hüquqlarına bir daha toxunmayacağına and içir. Bu o dövr idi ki, İngiltərədə kral hakimiyyəti məhz II Henrixin

zamanında daha da güclənmişdi. II Henrixin keçirdiyi islahatlar nəticəsində hər bir azad adam yerli feodalın başı üstündən birbaşa kral məhkəməsinə müraciət edə bilirdi. İstintaq, həmişə düzgün olacaqları barədə Bibliyaya and içmiş 12 yerli sakin tərəfindən aparılırdı. İstintaq qurtardıqdan sonra onlar nəticələri kral məhkəməsinə təqdim edirdilər. Beləliklə, indi də demokratik dövlətlərdə mövcud olan andlı məhkəmə yaranmışdı.

Kilsə ilə dövlət arasındakı mübarizə uzun müddət Qərbdə mütləq monarxiyanın yaranmasına mane olmuş, avtonom institutların (vətəndaş cəmiyyətinin) inkişafına səbəb olmuşdur. Bazarlar, assosiasiyalar və gildiyaların (tacir birliklərinin), universitetlər və öz nizamnaməsi olan müstəqil şəhərlərin yaranması – bütün bunlar plüralizmin və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına kömək etmişdir.

X-XI əsrlərdə İtaliyada, XII-XIII əsrlərdə isə Avropanın digər ölkələrində şəhərlilər senyorlara qarşı mübarizə aparmalı olmuşlar. Bu mübarizənin nəticəsində İtaliyanın Milan, Piza, Boloniya kimi varlı şəhərləri kommuna (özünüidarə hüququ almış şəhər icması) hüququ əldə etmişdilər. Azad kommunalar tədriclə ətraf əraziləri də öz tərkiblərinə daxil edərək müstəqil şəhər-dövlətlərə və ya şəhər-respublikalara çevrilirdilər. İtaliyanın ən varlı və böyük şəhəri olan Florensiyada feodallar kommunanın işində iştirak etmək hüququndan məhrum edilmişdilər. Əgər feodal

şəhərin əleyhinə çıxış etməyə cəhd göstərsə idi, onda onu ciddi cəza gözləyirdi. Feodalların iqtisadi və siyasi qüdrətinin sarsıtılması nəticəsində kəndlilər şəxsi azadlıq əldə etdilər. Belə ki, kəndlilər vergini feodala deyil, kommunaya verirdilər. Kəndlilərin bir hissəsi şəhərə gələrək sənətkarlıqla məşğul olur, digərləri isə müflisləşərək torpağını itirir, icarədarlara çevrilirdilər. Avropanın bir çox ölkələrində güclü mərkəzləşdirilmiş dövlətlər yaranmışdı. Şəhərlilər istehsal etdikləri məhsulları başqa yerlərdən gələn tacirlərə də satırdılar. Ticarət şəhərlilərə böyük gəlir gətirirdi. Tacirlər quruda və dənizdə quldurlardan qorunmaq üçün gildiyalar yaradırdılar. XIII əsrdən başlayaraq Aralıq dənizi vasitəsilə Şərqi ölkələri ilə ticarət Venesiya və Genuya tacirlərinin əlinə keçmişdi. Baltik dənizində ticarəti öz əlinə almaq üçün Almaniyanın 70 şəhəri birləşib Hanza ittifaqını yaratmışdılar. *Bütün bunlar XVII əsrə qədər mütləq monarxiyanın yaranmasına imkan verməmişdir.*

Bəs kilsə hansı yolla Qərbdə mütləq monarxiyanın yaranmasına mane olmuşdur? Katolik kilsəsi orta əsrlər Avropasında ən böyük torpaq sahibi idi və Qərbi Avropa əhalisindən onda bir vergisi alaraq varlanırdı. Qərbi Avropanın bütün ölkələrindən Romaya, papa xəzinəsinə çoxlu sərvət axıb gəlirdi. XI-XIII əsrlərdə kilsənin qüdrəti çox artmışdı. 1054-cü ildə xristian kilsəsi katolik və pravoslav kilsələrinə parçalandıqdan sonra katolik kilsəsi çoxlu feodal mülklərinə parçalanmış olan

Qərbi Avropada yeganə mütəşəkkil qüvvə idi. Katolik kilsəsinin İtaliyada Papa vilayəti adlandırılan və Roma papasının başçılıq etdiyi ayrıca bir dövləti var idi. Papalarla kralların qarşıdurmasında çox vaxt kilsə qalib gəlirdi. Buna misal olaraq XI əsrin sonunda papa VII Qriqori ilə Almaniya imperatoru IV Henrix arasında Almaniya yepiskop təyin etmək hüququ üstündə şiddətli mübarizənin baş verməsini göstərmək olar. Kral həmin dövrdə papanı hakimiyyətdən salınmış hesab etməsinə baxmayaraq, papa VII Qriqori IV Henrixin təbəələrini ona itaət göstərməməyə çağırmışdı. Bundan istifadə edən iri alman feodalları IV Henrixə qarşı qiyam qaldırmış, imperator isə papadan üzr istəməyə məcbur olmuşdu. Papaların hakimiyyəti özünün ən güdrətli dövrünə III İnnokentinin (1198-1216) zamanında çatdı. Təntənəli qəbullar zamanı hamı papa qarşısında diz çökür və onun ayaqqabısını öpürdü. İngiltərə, Polşa, İsveç və Danimarka kralları özlərini papanın vassalı hesab edirdilər.

Çox vaxt *liberalizmə iqtisadi azadlığın fəlsəfəsi kimi baxılır, lakin o öz tarixi köklərinə görə bir çox dərəcədə dini dözümlülük uğrunda mübarizə ilə bağlıdır.* Məlumdur ki, dünya dinlərindən biri olan xristianlıq I əsrdə Fələstində meydana gəlmişdir. İstismarçılara qarşı mübarizədə gücsüz olan məzlumlar yalnız güdrətli və ədalətli allaha ümid bəsləyirdilər. *Onlar inanırdılar ki, bu allah onlara azadlıq gətirəcək və zülmkarları cəzalandıracaqdır.* I

əsrdə yaranmış rəvayətlərə görə xristianlığın banisi olan İsa peyğəmbər Fələstində doğulub. O, xalq arasında gəzərək bildirmiş ki, tezliklə allah ədalət quracaqdır. O guya deyirmiş ki, imperatorların, varlıların ruhları «qiyamət günü» onun qarşısında duracaq və hər kəs əməlinə görə ya cəzalandırılacaq, ya da mükafatlandırılacaqdır. Romalılara görə İsus ara qarışdıran olduğundan və onun nitqlərinin Fələstində Romanın hakimiyyətini sarsıtmağa yönəldiyindən çarmıxa çəkilir. Bundan sonra İsanın ardıcılıarı xristianlar adlanmış və bu dini əvvəlcə məhz qullar və yoxsullar qəbul etmişdir. Xristianlıq tezliklə bütün Roma imperiyasında yayılmağa başlamışdır. Xristianlar arasında müxtəlif xalqlara mənsub olan adamlar – yəhudilər, yunanlar, romalılar, misirlilər və b. xalqlardan olan çoxlu adam var idi. Xristianlar icmalarda birləşir, birlikdə ibadət edir, öz bayramlarını keçirirdilər. Təkcə bir allahı tanıdıqlarına, Roma imperatorlarına sitayiş etməkdən boyun qaçırdıqlarına görə Romanın hakim dairələri onların yığıncaqlarını qadağan edirdi.

Erkən xristianlar Roma dövləti tərəfindən təqib olunmalarına cavab olaraq *dini dözümlülük nəzəriyyəsinə* inkişaf etdirməyə başladılar. Onlardan biri «latın teologiyasının atası» kimi məşhur olan Karfagenli Tertullian idi. O, bizim eranın 200-cü ilində yazırdı: «*hər kəsin öz etiqađına itaət etməsi insanın fundamental, təbii hüququdur.*

Bir insanın dini başqasına zərər verməz. Şübhəsiz ki, dinə qarşı məcburiyyət zorakılıqdır». Azadlığın xeyrinə olan bu arqument fundamental və ya təbii hüquq kimi formulə edilmişdir.

Əvvəllər varlı və təhsilli adamlar qulların və yoxsulların dininə nifrətlə yanaşırdılar. Lakin zaman keçdikcə varlı adamlar xristianlığın onlar üçün nə qədər əlverişli olduğunu başa düşdülər. Xristianlıq səbirliliyi və itaətkarlığı təbliğ etməklə qulları və yoxsulları istismarçılara qarşı mübarizədən yayındırırdı. 313-cü ildə Konstantin xristianlara açıq ibadət etməyə və məbədlər tikməyə icazə verdi. Xristian icmasını birləşdirən və yepiskoplar (yunanca «nəzarətçi») tərəfindən idarə olunan xristian təşkilatı yarandı. Onu xristian kilsəsi adlandırdılar. Xristianlıq Roma imperiyasında hakim dinə çevrildi.

XI-XV əsrlərdəki «klassik feodalizm» dövründə, yəni feodalizmin inkişafı dövründə ticarətin artması, *müxtəlif dini cərəyanların və vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu hər bir cəmiyyətin daxilində çoxlu nüfuz mənbələrinin olmasından xəbər verirdi və bu plüralizm hakimiyyətin formal məhdudlaşdırılmasını tələb edirdi.* Eyni dövrdə Avropanın biri-birindən ayrı olan müxtəlif yerlərində *hakimiyyətin məhdudlaşdırılmasına* doğru mühüm addımlar atılmışdır. 1215-ci ildə İngiltərədə bütün azad dünyada məşhur olan bir hadisə baş vermişdir. Belə ki, həmin vaxt Runnimed çöllüyündə üsyan

etmiş baronlar kral İohanı «Azadlıqların böyük xartiyası»nı (*Magna Carta*) imzalamağa məcbur etmişdilər. Çünki kral iri feodalların imtiyaz və mülkiyyətinə qəsd etmiş, habelə həddini aşaraq onlardan ölkə sərhədlərindən xaricdə hərbi mükəlləfiyyəti yerinə yetirmələrini də tələb etmişdi. Kralın bu özbaşınalığından hiddətlənmiş bir neçə nüfuzlu baron qoşun toplayaraq kralı ağır məğlubiyətə uğratmış və həmin sənədi krala imzaladırmışdılar. Bu sənəd 63 bənddən ibarət olub «Krallığımızın bütün azad insanlarına...» sözləri ilə başlanırdı. Həmin sənəd insan haqları, kral hakimiyyətinə qoyulmuş məhdudiyyətlər, hüquqi norma və prosedurların siyahısından ibarət idi. «Azadlıqların böyük xartiyası»na görə bundan sonra baronların razılığı olmadan kral heç bir siyasi və iqtisadi qərar qəbul edə bilməzdi.

Sənəddə *kilsə üçün dini vəzifələri seçmək azadlığı müəyyən edildi, şəhərlərin müstəqilliyi, tacirlərin qanunsuz vergilərdən azad olunması təsdiq edildi. Müttəhimlə eyni statusu olan andlıların qərarı olmadan heç kəsin məhkum edilə və ya mülkiyyətindən məhrum edilə bilməməsi qətiləşdirildi.* Bu müddəa sonralar demokratik məhkəmənin əsaslarından birinə çevrildi. Bu gün demokratik ölkələrdə qəbul edilmiş «vergiləri yalnız vergiödəyənləri təmsil edən parlament tətbiq edə bilər» qaydası öz başlanğıcını «Azadlıqların böyük xartiyasının»ın «torpaq sahibkarları olan lordların razılığı olmadan kral yeni vergilər tətbiq

edə bilməz» müddəasından götürür. Sonralar bu sənəd konstitusiya tipli hakimiyyətin əsasına çevrildi. İnadlı mübarizə nəticəsində yalnız baronlara aid olan hüquqlar ölkənin bütün vətəndaşlarına da aid edildi, sənədin bəzi müddəaları isə İngiltərənin hüquq sisteminin əsasına çevrildi. 1265-ci ildə fəaliyyətə başlamış İngiltərə parlamentinin üzvləri qərarların qəbulu zamanı daim «*Magna Carta*»ya müraciət edirdilər.

«*Magna Carta*»nın (böyük sənəd) *liberalizmin inkişafında əhəmiyyəti çox böyükdür*. Əgər demokratiyanın vətəni Qədim Yunanıstandırsa, liberalizmin (dövlət müdaxiləsindən qorunmuş insan haqlarının) vətəni tam hüquqla orta əsr İngiltərəsi hesab olunmalıdır. Bu sənədin taleyi elə də asan olmamışdır. Belə ki, «*Magna Carta*»nın imzalanmasından dərhal sonra kral baronlarla bağladığı sazişi pozdu və ölkəni yenidən vətəndaş müharibəsinə sürüklədi. Lakin kralın varisi III Henrix sənədin qüvvəsini yenidən bərpa etdi və 1225-ci ildə krallığın bütün münafişə edən tərəfləri sənədi son redaktədə qəbul etdilər. İngiltərə kralları sonralar da öz hakimiyyətlərini bölüşdürmək istəmirdilər. *İstibdada qarşı bu mübarizə 1689-cu ilə qədər, yəni «Hüquqlar haqqında bill»in qəbuluna qədər davam etdi.*

«*Magna Carta*»nın qəbulu ilə təqribən eyni vaxtda – 1220-ci ildə alman şəhəri olan Maqdeburqda azadlıq və özünüidarəyə əsaslanan qanunlar toplusu işlənib hazırlandı. Maqdeburq

hüquqları o dərəcədə şöhrət tapdı ki, Mərkəzi Avropada yenicə yaranmış yüzlərlə şəhər onu qəbul etdi, Mərkəzi və Şərqi Avropanın bir çox şəhərlərində məhkəmə qərarları Maqdeburq məhkəməsinin qərarlarına əsaslanmağa başladı. Nəhayət, 1222-ci ildə Macarıstanın vassal və xırda mülkədar zadəganları kral II Endreni «Qızıl bulla»nı imzalamaya məcbur etdilər. *«Qızıl bulla» orta və xırda zadəganları, habelə ruhaniləri vergilərdən azad etdi, onlara öz mülkiyyətinə sərəncam vermək hüququ bağışladı, özbaşına həbsləri və müsadirəni qadağan etdi, şikayətləri dinləyən, qəbul edən illik məclis yaratdı.* Bu sənədin 31-ci maddəsi isə insanlara «Qızıl bulla»da müəyyən edilmiş azadlıq və imtiyazlar pozulardısı *krala müqavimət göstərmək hüququ (Jus Resustendi)* verdi. «Qızıl bulla» 1687-ci ilədək qüvvədə olmuşdur.

Hər bir konkret dövlətdə əldə edilmiş azadlıq gərgin mübarizənin nəticəsində əldə edilirdi. «Qızıl bulla»nın qəbul edildiyi tarixə nəzər salsaq bu fikrimiz sübut olunur. Belə ki, öz hakimiyyətinin başlanğıcında II Endre iri feodallara və onların mülkiyyətlərinə münasibətdə «yeni qaydalar»la idarə edəcəyini vəd etmişdi. X əsrin sonlarından yaranmış Macarıstan dövlətində kral hakimiyyətinin maddi əsası saraya böyük gəlirlər gətirən iri əkinçilik olmuşdur. II Endre həmin torpaqları yaxın adamlarına, o cümlədən alman mənşəli arvadı Gertrudanın yaxınlarına və

qohumlarına paylamışdı. Nəticədə gəlirlər əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdı. Gəlir kəsirini digər mənbələr hesabına doldurmaq üçün kral duz ticarətinə və əlvan metal sərvətinə olan hüququ icarəyə verdi. Lakin bu da uğur gətirmədi. II Endre pul çatışmazlığına qarşı daim mübarizə aparmağa məcbur olmuşdu. Qədim Rusun cənubundakı zəngin Qaliç-Volın knyazlığını ələ keçirmək uğrunda aparılan saysız-hesabsız müharibələrə və Yerusəlimə qarşı aparılan səlib müharibələrinə böyük vəsait xərclənmişdi. Bu müharibələr heç bir sabit nəticə vermədi, əvəzində Macarıstanda hüququ pozulmamış bir sosial təbəqə belə qalmadı. II Endrenin yeni siyasətinin nəticəsində tezliklə krala qarşı güclü müxalifət formalaşdı. 1213-cü ildə Bano Bankonun rəhbərliyi ilə krala güclü təzyiqi olan II Endrenin arvadı Gertrudaya qarşı sui-qəsd həyata keçirildi. II Endrenin siyasətinin düşmənləri kral taxt-tacının varisi, II Endrenin oğlu ətrafında qruplaşdılar. 1222-ci ildə əsl sui-qəsd baş verdi, yadellilər qovuldu, kral isə «Qızıl bulla»nı imzalamağa məcbur oldu. Bu sənədi kral fərmanlarını təsdiq edən möhür adlandırırırdılar. *Vergilərdən azad olan zadəganlar bunun əvəzində vətəni xarici düşmənlərdən qorumalı idilər. Zadəganların «Qızıl bulla»da öz əksini tapmış imtiyazlarını heç kralın da pozmaq hüququ yox idi.*

«Azadlıqların böyük xartiyası» və «Qızıl bulla» sənədləri azadlığa, məhdudlaşdırılmış hakimiyyətə, bütün insanlar arasında şəxsiyyət konsepsiyasının

yayılmasına doğru dayanmadan gedən mübarizədə çox mühüm dönüş nöqtəsi idi. Bu sənədlər göstərdi ki, Avropanın hər yerində insanlar azadlıq ideyaları haqqında düşünmüş və öz azadlıqlarını qorumaq əhval-ruhiyyəsində olan insan təbəqələrini yaratmışlar.

XIII əsrdə böyük katolik teoloqu *Foma Akvinski* və digər filosoflar da kral hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasına xidmət edən dini dəlillər irəli sürmüşlər. *F.Akvinski* yazırdı: «*Əgər kral öz səlahiyyətlərini aşarsa, o, başqasından itəaat tələb etmək hüququnu itirir. Bu, qiyam deyil, onun devrilməsinə çağırış deyil. Əslində kralın özü qiyamçıdır (burada tiranın hakimiyyəti zor gücünə ələ keçirməsi nəzərdə tutulur – D.İ.) və xalqın onunla haqq-hesab çırıtmaq hüququ vardır. Yaxşısı budur, onun hakimiyyəti azaldılsın ki, o bu hakimiyyətindən sui-istifadə etməsin*». Beləliklə, göründüyü kimi, tiranın hakimiyyətdən devrilməsi ideyası teoloji əsasa malikdir. XII əsrdə *Beketə* cəza verilməsinin şahidi olmuş *İohan Solsberi*, XIII əsr ingilis filosofu *Rocer Bekon* tiranın öldürülməsi hüququ üzərində ısrar edirdilər. Bu isə həmin dövrdə dünyanın digər yerlərində təsəvvürə belə gəlmir, ağlagəlməz hadisə hesab olunurdu.

XVI əsrdə *Salamanki məktəbində* birləşən ispan sxolastikləri *F.Akvinskinin* teologiya, təbii hüquqlar və iqtisadi elmlər sahəsində təlimini inkişaf etdirmişlər. *Salamanki* şəhər universitetinin kafedra müəllimi *Fransisko de Vitoriya* Yeni

Dünyada hinduların ispanlar tərəfindən əsarət altına alınmasını fərdiyyətçilik və təbii hüquq baxımından pisləyirdi. O yazırdı: «Hər bir hindu insandır. Əgər o insandırsa iradə azadlığına malikdir və hər bir hindu öz hərəkətinin, fəaliyyətinin sahibidir. *Hər bir insan öz şəxsi həyatına, fiziki və mənəvi toxunulmazlıq hüququna malikdir*». Vitoriya və onun həmkarları xüsusi mülkiyyət, gəlirlər, faizlər və vergiödəmələri sahəsində *təbii hüquq doktrinasını* inkişaf etdirmiş, onların əsərləri *Hüqo Qrotsi və Samuil Pufendorfa, onlardan isə Adam Smitə* və onun şotland həmkarlarına təsir etmişdir.

Təbii hüquq nəzəriyyəsinin ilk görkəmli nümayəndəsi Niderland burjua inqilabının ideoloqu *Hüqo Qrotsi* (1583-1645) olmuşdur. Onun «Müharibə və sülh hüququ haqqında üç kitab» adlı əsərində təbii hüquq və xalqların hüququ geniş təhlil olunur. Qrotsinin nəzəriyyəsinə görə iki cür – təbii və iradi hüquq mövcuddur. İradi hüququn özü də iki hissədən ibarətdir: bəşəri (insani) və ilahi hüquq. O belə hesab edirdi ki, təbii hüquq heç bir yerdə yazılmayıb, onun mənbəyini məhz, insanın təbiəti və zəkası təşkil edir. *Təbii hüququn tələblərinə həm özgəninin əmlakından imtina etmək (ona toxunmamaq), həm də özgədən alınmış şeylərin qaytarılması, verdiyin vədə əməl etmək, başqalarına vurduğun zərəri ödəmək və s. daxildir. Təbii hüquq nəzəriyyəsinə irəli sürənlər insanın öz əqidəsində və hərəkətlərində azad olmasını, mülkiyyətə yiyələnmək*

hüququnu, hamının bərabərliyini, özbaşınalığa qarşı təminatın yaradılmasını xüsusilə qeyd edirdilər. Tədricən «təbii hüquq» ideyası inkişaf etdirilərək «ictimai müqavilə» konsepsiyası ilə tamamlanır.

XVII əsr alman maarifçilərindən olan *Samuil Pufendorf* (1632-1694) təbii hüquq barədə J.Bodenin, H.Qrotsinin və T.Hobbsun görüşlərini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlir ki, təbii hüquq universal sosial etika kimi təsir bağışlayır. Onun fikrincə, təbii hüquq normaları adamların rütbəsindən və əmlak vəziyyətindən, hansı dövlətə mənsubiyyətindən və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq onların davranışını tənzimləməlidir. Pufendorf bu cür mühakimə yürütməklə qeyd etmək istəyirdi ki, insan təklidə mövcud ola bilməz, hər bir fərd ona yaxın olan, özünə oxşar adamlarla birləşməyə səy göstərməlidir. O, yazırdı: «İnsanın təbiəti elədir ki, cəmiyyətdən kənar yaşaya bilməz». Pufendorfun təliminin başlıca cəhəti dövlətin yaranmasından əvvəl mövcud olan cəmiyyətə, təbii vəziyyətə münasibətdir. Cəmiyyət təbii vəziyyətdə olarkən «hamının hamıya qarşı müharibəsi» (T.Hobbs) mövcud olmamışdır, belə vəziyyətdə təbii bərabərliyin və azadlığın sıxışdırılması aradan götürülür, fərdlərə zorakı yolla təzyiq yox edilir. Pufendorfun dövlətin mənşəyinə dair görüşlərində teoloji və dünyəvi təsəvvürlərin vəhdəti diqqəti cəlb edir. Məsələn, o, göstərirdi ki, dövlət allahın təşəbbüsü ilə yaranır. Lakin allahın arzusu ilə təşəkkül tapan dövlət

adamların qabaqcadan azad şəkildə razılığı olmadan meydana çıxıa bilməz. *Dövlətin yaranması iki müqaviləyə əsaslanır: birincisi xüsusi müqavilə, ikincisi qərar adlanır. Xüsusi müqaviləyə görə ayrı-ayrı fərdlər sabit məqsəd ətrafında birləşir. Sonra isə özləri üçün münasib olan idarəetmə forması təşkil etmək məqsədilə qərar qəbul edirlər.* Bu qərarla nəzərdə tutulur ki, adamların azad surətdə özlərinə seçdikləri başçı xalqın qayğısına qalmalıdır, vətəndaşlar isə hakimiyyətə tabe olmalıdır. Xalq tərəfindən seçilən başçının hakimiyyəti yeganə ali hakimiyyətdir, ona qeyri-məhdud səlahiyyətlər verilir və prinsip etibarilə öz hərəkətləri üçün məsuliyyət daşıyır.

Liberalizmin tarixdən əvvəlki dövrü, *klassik liberalizm* və yaxud da ki, *libertarizm* dövrü İntibah və protestant Reformasiyası (kilsonin yenidən qurulması) zamanı özünün kulminasiya nöqtəsinə çatdı. İntibah dövründə klassik təlimlərin və humanizmin yenidən kəşfi Orta əsrlər dövrünün yerinə Yeni dövrün gəlməsi hesab olunur. Məşhur romançı Ayn Rend *İntibah dövrü dedikdə onu liberalizmin rəasionalist, fərdiyyətçi və dünyəvi müxtəlifliyi* kimi izah edir. Orta əsrlər dövrü mistisizm, kor-koranə inam, etiqadın ağıldan üstün olması haqqında doqmaya sədaqətlilik dövrü idi. *İntibah ağılın yenidən dirçəlişi, insan aqlının azad olması, rəasionallığın mistisizm üzərində qələbəsi idi ki, bu qələbə elmin, fərdiyyətçiliyin, azadlığın doğuluşuna gətirib çıxardı.* Lakin tarixçi Ralf Rayko belə hesab edir ki, İntibah dövrünün

liberalizmin inkişafındakı rolu şişirdilir. Onun fikrincə, hüquqlar və müstəqil hüquqi institutların müstəqilliyi haqqında orta əsrlərin sənədləri İntibah dövrünün prometeyci fərdiyyətçiliyinə nisbətən azadlıq üçün daha geniş imkanlar açmışdır.

Devid Boyz isə İntibah dövrünün tarixdə liberal ideyaların inkişafındakı rolunu daha üstün tutur. Boyzun fikrincə, protestant islahatçılar olan Martin Lüter (alman protestantizminin – lüterançılığın banisi) və Jan Kalvini (onun təlimi Fransada yayılmış, onun ardıcılıarı isə quqenotlar adlanmışlar) liberal adlandırmaq düzgün olmasa da, katolik kilsəsinin inhisarına son qoymaqla onlar özləri də bilmədən protestant sektalarının inkişafına yol açmışlar. Məsələn, bu sektalardan olan *kvakerlər və baptistlər liberal fikrin inkişafında mühüm rol oynamışlar.* Kvakerlər İngiltərədə C.Foks tərəfindən yaranmış dini xristian icmasının üzvləri olmuş, «daxili işıqlanma» haqqında mistik təlimi təbliğ etmişlər. Təqiblərə məruz qalan kvakerlərin bir çoxu 1760-cı ildə Amerikaya mühacirət etmişlər. Baptistlərin birinci vətəni İngiltərə, ikinci vətəni isə ABŞ-dır. Baptistlər dinin dövlətdən ayrılmasını tələb edir, siqaret çəkməyin, spirtli içkilər qəbul etməyin əleyhinə idilər. Onlar hesab edirdilər ki, həqiqi kilsə – etiqad edənlərdən ibarət olmalıdır və onlara kilsə iyerarxiyası lazım deyildir. Baptistlərin dini ehkamları yoxdur, öz hərəkətlərinin ideoloji əsasını Yevangeliyada - İsa

haqqında rəvayətlərdə («yevangeliye» yunanca «şad xəbərlər» deməkdir və Azərbaycan dilində ona «İncil» deyilir) axtarırlar.

Reformasiya dövründəki dini müharibələrdən sonra insanlar «cəmiyyət bir dinə malik olmalıdır» fikrinə şübhə ilə yanaşmağa başladılar. Əvvəllər isə hesab olunurdu ki, vahid dini və əxlaqi hakimiyət olmasa cəmiyyət dağıla bilər. Bu dərin konservativ ideya uzun bir tarixə malikdir. Onun kökləri bu və ya digər dərəcədə Platona gedib çıxır. Filosof göstərirdi ki, ideal cəmiyyətdə hətta musiqini də nizamlamaq lazımdır. Bizim dövrümüzdə bu ideyanı göylərə qaldıran sosialist Robert Heylbroner yazır ki, sosializm kollektiv əxlaqi məqsədlər tələb edir, çünki «razılaşdırılmamış hər bir səs təhlükə yaradır». O hətta yaşadığı Virjiniya ştatının Ketlett şəhərinin buddist məbədinin tikintisindən ehtiyatlanan əhalinin işlətdiyi bu sözləri sitat gətirir: «Biz bir həqiqi Allaha inanırıq və bu yalançı dindən qorxuruq, çünki o bizim uşaqlara pis təsir edə bilər».

1555-ci ildə Auqsburq sazişi nəticəsində Avropada katolik kilsəsi ilə yanaşı protestant kilsəsi də yarandı. Reformasiyadan sonra insanların çoxu gördü ki, cəmiyyətdə dinlərin və əxlaqi baxışların müxtəlifliyi (lüteran, kalvin, anqlikan kilsəsi) cəmiyyətin dağılmasına gətirib çıxarmadı. Əksinə, müxtəliflik və rəqabət cəmiyyəti daha güclü etdi.

XVI əsrdə dövlətin kilsə tərəfindən müdafiə olunmasına yox, daxili parçalanma və *Reformasiya hərəkatı nəticəsində zəifləyən kilsənin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə daha çox ehtiyac yarandı. Kilsənin zəifləməsi kral mütləqiyyətinin güclənməsi ilə özünü biruzə verirdi. Bu öz əksini Fransada XIV Lüdovikin, İngiltərədə isə Stüartlar sülaləsinin idarə etməsində daha aydın göstərdi. Monarxlar öz bürokratiyasını yaratmağa, yeni vergilər qoymağa, nizami ordunun əsaslarını yaratmağa və özlərinə daha çox hakimiyyət tələb etməyə başlamışdılar. Özünü günəş-kral adlandıran XIV Lüdovikin «dövlət - mənəm» fikri tarixə düşmüşdür. O, protestantlığı qadağan etmişdi və Fransada katolik kilsəsinin başçısı olmağa cəhd göstərirdi. Təqribən 70 ilə yaxın hökmdarlıq etmiş XIV Lüdovik Fransanın nümayəndəli orqanı olan Baş ştatları bir dəfə də olsun çağırmadı. Onun maliyyə naziri merkantilizm siyasəti yeridərək iqtisadiyyata nəzarət edir, onu planlaşdırır, istiqamətləndirir, ona maliyyə yardımı göstərir, müəssisələri milliləşdirir və ya onları qadağan edir, üstün imtiyazları, qiymətləri və keyfiyyət standartlarını müəyyənləşdirirdi.*

İngiltərədə hakimiyyətdə olan Stüartlar sülaləsi də mütləq monarxiya qururdu. Onlar ümumi hüquqları inkar etməyə və İngiltərənin nümayəndəli orqanı olan parlamentin razılığı olmadan vergiləri artırmağa cəhd göstərirdi. Lakin İngiltərədə vətəndaş müharibəsi və parlamentin

təsiri kontinentə nisbətən güclü olduğundan Stüartlar I Yakovun hakimiyyətə gəlməsindən təqribən 40 il sonra hakimiyyətdən getməli oldu. Mütləqiyyətə müqavimətin kulminasiyası 1649-cu ildə Yakovun oğlu I Karlın edamı oldu.

Bu dövrdə Fransa və İspaniyada mütləqiyyət möhkəmlənmişdi, *Niderland isə dini dözümlü, azad kommersionun və məhdudlaşdırılmış hakimiyyətin olduğu bir ölkəyə çevrilmişdi*. XVII əsrdə İspaniyadan öz müstəqilliyini almış Niderland şəhərlərin və vilayətlərin konfederasiyasını yaratmış, əsrin aparıcı ticarət dövlətinə və təqiblərdən qaçanların isti yuvasına çevrilmişdi. İngilis və fransız dissidentləri holland şəhərlərində öz kitablarını nəşr etdirirdilər. Bu qaçqınlardan biri, yəhudi mənşəli (onun valideynləri Portuqaliyadan katolik təqiblərinə görə qaçıb Niderlanda gəlmişdi) *Niderland filosofu Benedikt Spinoza (1632-1677)* «Dini-siyasi traktat» əsərində dini dözümlülə XVII əsr Amsterdamının çiçəklənməsinin xoşbəxt qarşılıqlı əlaqəsini təsvir etmişdir. Belə ki, XVII əsrdə bu çiçəklənən respublikada bütün millətlər azadlığın bəhrəsini görmüşlər. *Amsterdamda hansı din və sektaya mənsub olmasından asılı olmayaraq bütün insanlar böyük razılıq içərisində yaşayır, öz əmlakını istənilən adama etibar edirdilər. Heç kimin himayədarlığına ehtiyacı olmadığından bu insanlar sərəflə yaşayırdılar.*

B.Spinozaya görə insanların qarşılıqlı köməyə ehtiyacı vardır. Bu ehtiyac onların mövcudluğu vasitələrindəndir. «Dövlət insanları hər hansı düşüncə tərzini mənimsəməyə məcbur etmək iqtidarında deyil» fikrinə əsaslanmaqla *Spinoza vicdan və söz azadlığı ideyasını irəli sürmüşdür*. Filsofa görə, *dövlət o zaman qüdrətli olur ki, nəinki hər bir vətəndaşın həyatını qoruyub saxlayır, eləcə də onun mənafeyinin müdafiəçisi kimi çıxış edir*. Xüsusi mülkiyyətin və vətəndaşların digər hüquqlarının toxunulmazlığı onların rahatlığının zəruri şərtidir. Dövlətin möhkəmliyi məhz bundan asılıdır. O, dövlət formaları içərisində *demokratiyanı* daha çox qiymətləndirirdi. Filsofun fikrincə, *demokratik idarə forması adamların ümumi rifahını, zəkanın hökmranlığını və azadlığı lazımi səviyyədə təmin etməyə qadirdir*. O, yazırdı ki, demokratik dövlət «daha təbiidir və azadlığa daha çox yaxındır». Spinoza həmçinin belə bir fikri əsaslandırırırdı ki, ali hakimiyyətin vətəndaşların yığıncığından ibarət olduğu digər idarəetmə formalarında da zəkanın və azadlığın hökmranlığı təmin oluna bilər.

Sosial harmoniyanın və iqtisadi tərəqqinin Niderland təcrübəsi İngiltərədə və digər ölkələrdə protoliberalaları ruhlandırılmışdı. Bəşəriyyət liberalizmin inkişafında xüsusi rol oynamış olan XVII əsr İngiltərə inqilabı ərəfəsində idi.

4.2. Liberalizm ideologiyasının inkişafında xüsusi rol oynayan inqilab və Con Lokk

Liberalizm ideologiyasının yaranmasının kökləri ən qədim dövrlərə gedib çıxsada XVII əsr İngiltərə inqilabı bu ideologiyanın inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bu inqilab bəşəriyyətin həyatında Yeni Tarix dövrünü açır. Həmin dövr feodal zülmündən qurtulma, kapitalist istehsalının inkişafı, insanların bərabərlik və azadlıqlarını bəyan etmiş liberalizm ideologiyasının çiçəklənməsi və mənəvi yeniləşmə uğrunda kütləvi hərəkatlar dövrüdür. XVII əsr liberallarının yalnız vətəndaşların ümumi razılığı ilə fəaliyyət göstərməli olan dövlət haqqında və hakimiyyətin insan həyatına müdaxiləsini məhdudlaşdırmaq barədəki ideyaları müxtəlif sənədlərdə – parlament aktlarında, üsyana qalxmış demokratların çağırışlarında hərtərəfli əksini tapmışdır. Yüz il sonra bu ideyalar liberalizm məfkurəsini əvvəlcə Avropaya, sonralar isə bütün dünyaya yaymış, Amerika və Fransa inqilablarına ruh və təkan vermişdir.

İngiltərə inqilabı (1640) zamanı levellerlər tarixdə birinci olaraq insan hüquqlarını dövlətin müdaxiləsindən qorumalı olan yazılı konstitusiyanın qəbul olunmasını tələb edirdilər; bu, bizim insan hüquqları haqqındakı bugünkü

təsəvvürümüzdə uyğun şəkildə, yəni bu hüquqların toxunulmaz və ayrılmaz olması uğrunda mübarizə aparan ilk kütləvi hərəkət idi. Levellerlər həm mütləqiyyətlə, həm də levellerlərin təbliğ etdikləri azadlıq və seçki hüquqlarının anarxiyaya gətirib çıxaracağından ehtiyatlanan parlamentin mühafizəkar üzvləri ilə mübarizə aparmalı olurdular. Təhsilli adamların aludə olduqları Platon və Aristotelin «söyləri» nəticəsində demokratiya sözü elə nüfuzdan düşmüşdü ki, levellerlər özləri haqqında demokratiya tərəfdarı kimi deyil, siyasi bərabərliyin tərəfdarı kimi danışdılar. Levellerlərin «Xalq sazişi» müddəalarındakı ideyalar ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsi və Konstitusiyasında öz əksini tapmış oldu.

Yeni tarixi dövrün başlanğıcında İngiltərədə kral mütləqiyyətinə müqavimət göstərilməsi güclü intellektual narazılığı ortaya çıxarmış və protoliberal ideyaların ilk əlamətləri 1640-cı il İngiltərə inqilabında aydın surətdə təzahür etmişdir.

Özünüifadə azadlığı uğrunda fəal mübarizə məhz İngiltərə inqilabı dövründə başlanmışdır. Cəmiyyət və dövlətdən çəkinməyərək öz fikrini ifadə etmək hüququ – özünüifadə azadlığı insan haqlarının ən mühümü, vətəndaşın dövlətin idarə olunması və ona nəzarət edilməsində həqiqi

iştirakının əsasıdır. «*Özünüifadə azadlığı*» anlayışı *tarixən vicdan və dini fəaliyyət azadlığı, söz və mətbuat azadlığı, sərbəst toplaşmaq və hökumətə şikayət və tələblərlə müraciət etmək hüququnu özündə əks etdirmişdir*. Yadfikirlilik tarix boyu təqib olunmuşdur. Uzun müddət yüzlərcə intellektual öz fikirlərini azad şəkildə ifadə etməyə cəhd göstərdiklərinə görə dövlət tərəfindən cəzalandırılmışlar. Məsələn, 1637-ci ildə İngiltərədə mətbuata senzura qoyulan il ingilis yazıçısı Uilyam Prinn öz kitabında «kraliçaya böhtan atdığına» görə ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmişdi.

İngiltərə inqilabı zamanı mübarizəyə həm dini və siyasi xadimlər, həm də elm və incəsənət nümayəndələri qoşulmuşdular. Bu mübarizədə ingilis şairi *Con Milton (1608-1674)* da fəal iştirak etmişdir. Con Milton bu gün İngiltərədə Vilyam Şekspirdən sonra ikinci böyük şair hesab olunur. O, bütün dünyada insan haqları uğrunda mübarizəyə qalxmış ən məşhur incəsənət nümayəndəsi kimi tanınır.

Parlamenti böyük inamla müdafiə edən Milton İngiltərə inqilabının, demokratiya və mənəvi yeniləşmə uğrunda hərəkətin intellektual liderlərindən birinə çevrilmişdi. O, *vicdan və söz azadlığını, boşanma hüququnu, təhsildə demokratik islahatları müdafiə edirdi*. 1637-ci ildə İngiltərədə kral hökuməti mətbuata qoyduğu ilkin senzuranı

1640-cı il inqilabı ləğv etsə də parlament 1641, 1642 və 1643-cü illərdə həmin senzuranı bərpa etmişdi. Bundan dəhşətə gələn *C.Milton 1644-cü ildə parlament qarşısında çıxışı ilə öz silahdaşlarını ölkədə yeni repressiya rejimi yaratmaqdan çəkəndirməyə çalışdı*, onları bununla bağlı təhlükədən xəbərdar etdi. Həmin ildə Con Milton dini azadlığın müdafiə edilməsi və mətbuatın rəsmi lisenziyalaşdırılması əleyhinə parlaq çıxışını özündə əks etdirən «Areopaqitika» (Areopaqitika - yunanca «qədim Afinada Ali Məhkəmə (Areopag) qarşısında deyilən nitq» deməkdir) oçerkini nəşr etdirdi. İndi də insanların beyinlərini düşündürən azadlıq və xeyirxahlığın əlaqəsindən bəhs edən Milton yazırdı: «Azadlıq – ən yaxşı xeyirxahlıq məktəbidir». O deyirdi ki, xeyirxah o zaman xeyirxah olur ki, o, bunu azad surətdə seçir. Söz azadlığı haqqında isə bildirirdi ki, «həqiqətin azad və açıq mübarizədə məğlub olması halına kimsə rast gəlibmi?». *Miltonun çıxışında söylədiyi «...mənə hər cür azadlıqlardan əvvəl bilmək, danışmaq və öz məsləkimə uyğun olaraq sərbəst fikir yürütmək azadlığı verin» fikri çox diqqətəlayiqdir.* O, bildirirdi ki, senzura cəmiyyətin inkişafına zərər gətirir, daha çox isə o, azad, yaradıcı insanların ləyaqətini təhqir edir, çünki belə insanlar üçün onların yaradıcılığına nəzarət etməkdən artıq təhqir yoxdur.

Milton senzoru «kitab qatilləri» adlandıraraq öz çıxışında deyirdi: «...yaxşı kitabı öldürmək yaxşı adamı öldürmək kimi bir şeydir». O, hər bir kitabın qətlə yetirilməsini isə bütöv bir dünyanın məhv edilməsinə bərabər tuturdu. İnsanın hərəkətlərinə bu alçaldıcı nəzarəti rədd edən Milton böyük əminliklə bildirirdi ki, əgər insanlara istənilən problemi azad müzakirə və tədqiq etmək imkanı verilərsə, həqiqət istənilən halda özünə yol tapacaqdır. Şair senzuranı «elmə və elm adamlarına qarşı edilə biləcək ən ağır zorakılığın və təhqirin təmsilçisi» hesab edirdi. İlk senzura şairin ölümündən 20 il sonra - 1694-cü ildə özünüifadə azadlığı tərəfdarlarının təzyiqi ilə ləğv olundu. Lakin bundan sonra söz azadlığının təqib edilməsi məhkəmələr vasitəsilə davam etdirildi. XVIII və XIX əsr İngiltərəsində kim nə istəsə danışa bilərdi, lakin buna görə məhkəmədə cavab verməli idi.

XVII əsr İngiltərə inqilabı bəşəriyyətin həyatında Yeni Tarix dövrünü açır. Bu, feodal zülmündən qurtulma, kapitalist istehsalının inkişafı, insanların bərabərlik və azadlıqlarını bəyan etmiş *liberalizm ideologiyasının çiçəklənməsi* və mənəvi yeniləşmə uğrundakı kütləvi hərəkətlər dövrüdür. İngiltərə inqilabına gətirib çıxarmış ən böyük səbəb İngiltərədə mövcud olan mütləqiyyət və feodal qaydalarının mövcudluğu idi.

Hakimiyyətə gələn andan Stüartlar sülaləsinin ingilis parlamenti və puritan kilsəsi ilə münaqişəsi başlamışdı. Puritanlar (latınca «purus» - təmiz deməkdir) dəbdəbəli kilsə ayinlərinə və mərasimlərinə qarşı çıxan dini məzhəb idi. Kral I Yakov vergilərin müəyyən edilməsi hüququnun parlamenti məxsus olmasını qəbul etmək istəmirdi. 1625-ci ildə İngiltərə taxtına çıxmış I Karl da atası kimi təsərrüfatı kapitalistcəsinə, yəni muzzdlu əmək tətbiq etməklə təşkil edən yeni zadəganların və burjuaziyanın mənafeyi ilə razılaşmaq istəmirdi. Buna görə də I Karlla parlament arasında kəskin münaqişə baş verdi. Az sonra kralın və onun əyanlarının özbaşınalığı ölkədə və parlamentdə ciddi narazılıqlar doğurdu.

Xalq parlamentin razılığı olmadan vergi ödəməkdən imtina etdiyinə görə parlament yenidən çağırıldı. Deputatlar kraldan *Magna Çarta*-da müəyyən edilmiş və parlamentin razılığı olmadan vergi toplamağı krala qadağan edən parlament hüquqlarını və İngiltərə xalqının azadlıqlarını təsdiq edən «*Hüquqlar haqqında Petisiyanı*» (*Petition of Rigts*) qanuna mindirməyi tələb etdilər. Qəzəblənmiş kral növbəti dəfə parlamenti buraxdı və düz on bir il, yəni 1640-cı ilə qədər onu toplamadı. Ölkədə əsl terror başlamışdı – vergi verməkdən boyun qaçırma, hakimiyyətin hər hansı şəkildə tənqidi kral məhkəmələri tərəfindən

qəddarcasına cəzalandırılır, müxalifət rəhbərləri həbs edilirdilər. Zülm və təqiblərdən yaxa qurtarmağa can atan on minlərlə dindar dissident-puritan – əsasən sənayeçilər və tacirlər Amerikaya mühacirət etməyə məcbur oldular ki, bu da istehsalın kəskin azalmasına və kütləvi işsizliyə gətirib çıxardı. Lakin güclü təzyiq və irticaya baxmayaraq kral yenə də əhalini xəzinəyə kifayət qədər vəsait verməyə məcbur edə bilmədi. İngilis azadlıq ənənələrinə sadıq qalan *əhali özünün parlamentdəki nümayəndələrinin razılığı olmadan vergiləri ödəməkdən boyun qaçırırdı*. Dövlətin xəzinəsi boşalmışdı. Xalqın narazılığı günü-gündən güclənir, repressiyalar və iqtisadi böhran ölkəni üsyan həddinə gətirib çıxarırdı. Ölkədə aclıq çəkən əhalinin qiyamları, Londonda küçə iğtişaşları baş verirdi.

1640-cı ildə şotland protestantlarının qiyamını boğmaqda aciz qalan I Karl yenidən parlamenti topladı, çünki ona pul lazım idi. Lakin deputatlar kral nazirlərinin məhkəməyə verilməsini tələb etdi. Kral üsyan hədəsi altında bu tələbləri qəbul etməyə məcbur oldu. Kral nazirlərinin məhkəməyə verilməsi parlamentin mütləqiyyətə vurduğu ən ağır zərbə idi. Parlament bir sıra islahatlar keçirdi: ən çox nifrət oyadan məhkəmələr – Ulduzlu palata və Ali komissiya ləğv edildi; kilsə məhkəməsi dünyəvi şəxsləri mühakimə etmək hüququndan

məhrum olundu; kral yanında Məxfi şuranın ali məhkəmə hüququ ləğv edildi. Parlament İcmalar palatasının yalnız onun özünün razılığı ilə buraxılması haqqında qanun qəbul etdi, kralın bütün qeyri-qanuni fərmanlarını və vergilərini ləğv etdi. Lakin parlament bununla kifayətlənmədi, indi o, artıq kraldan nazirləri təyin etmək və vəzifəsindən götürmək, habelə kralın bütün hərəkətlərinə nəzarət etmək hüquqlarını, yəni *konstitusiyalı monarxiyanın* qurulmasını tələb etdi. Belə olduqda kral Londonu tərk etdi, varlı feodal və zadəganlardan ibarət qoşun yığmağa başladı. 1642-ci ildə I Karlın parlamentə müharibə elan etməsi ilə vətəndaş müharibəsi başlandı.

Parlament də öz növbəsində *Yeni tipli ordu* (*New Model Army*) adlandırdığı qoşunu təşkil etdi. Yeni tipli ordunun əsgər və zabidləri arasında *levellerlər* (*levellers* – *ingiliscə* «bərabərçilər», «bərabər hüquqların tərəfdarları») adını almış radikal demokratlar hərəkatı nümayəndələrinin, o cümlədən *Con Lilbernin ideyaları geniş şöhrət qazanmışdı. Lilbernin tərəfdarlarını levellerlər adlandırırdılar.* Levellerlər kralın və lordlar palatasının hakimiyyətini ləğv etməyi, ali hakimiyyəti İcmalar palatasına verməyi tələb edirdilər. Levellerlər parlamentin ilkin – konstitusiyalı monarxiya qurulması planını rədd edirdilər. Bu, Yeni tarix dövründə xalq suverenliyi

ilə monarxiyanın tamamilə aradan götürülməsi uğrunda mübarizə aparan ilk hərəkət idi. *Levellerlər tarixdə birinci olaraq insan hüquqlarını dövlətin müdaxiləsindən qorumalı olan yazılı Konstitusiyanın qəbul olunmasını tələb edirdilər.* Bu, bizim insan hüquqları haqqındakı bugünkü təsəvvürümüzlə uyğun şəkildə, yəni bu hüquqların toxunulmaz və ayrılmaz olması uğrunda mübarizə aparan ilk kütləvi hərəkət idi. Levellerlərin liderləri Con Lilbern, Riçard Overton, Uilyam Uolvin, Con Uildman hələ inqilabdan əvvəl mübarizəyə başlayaraq öz əsər və çağırışlarında bizim bu gün dəyər verdiyimiz şəxsi və siyasi hüquqlar uğrunda mübarizə aparırdılar. Həmin hüquqlar aşağıdakılardır:

-qanun qarşısında bərabərlik;

-öz ölkəsini parlamentdəki nümayəndələri vasitəsilə idarə etmək hüququ;

-məhkəmədə öz əleyhinə şahadətlik etməmək hüququ (insanın dini mənsubiyyətinin aşkar edilməsi üçün işğəncələr verilməsi təcrübədə geniş yayılmışdı);

-söz və din azadlığı;

-əmək və ticarət azadlığı, inhisarların ləğvi;

-İngiltərənin bütün azad doğulmuş kişilərinin seçki hüququ və müstəbid hökumətə qarşı üsyan etmək hüququ.

Levellerlərin liderləri bütün bu tələbləri İngiltərənin yeni Konstitusiyası sayılan «Xalq

sazişi»ndə (*Agreement of the People*) (1647) əks etdirmişdilər. Levellerlərin orduda əksəriyyət təşkil edən tərəfdarları – əsgərlər bu sənədə az qala sitayiş edir və onun mətni yazılmış vərəqələri öz şlyapalarına sancaqlayırdılar.

Uilyam Uolvil yazırdı: «Əgər 400 il ərzində minlərlə insan *Magna Çarta*-nın köməyi ilə əldə edilmiş hüquqlar uğrunda öz qanını, təhlükəsizliyini, həyatını qurban verməsəydi, bu sənəd çoxdan bəri adi bir perqament parçasına çevrilərdi». Riçard Overtonun belə bir fikri də diqqətəlayiqdir: «...Hər birimizə doğuluş anından azad olmaq və mülkiyyət hüququ verilmişdir...heç kəs öz fərdin şəxsi razılığı olmadan onun üzərində bu hüquqa yiyələnmə bilməz».

Levellerlər həm mütləqiyyətlə, həm də levellerlərin təbliğ etdikləri azadlıq və seçki hüquqlarının anarxiyaya gətirib çıxaracağından ehtiyatlanan parlamentin mühafizəkar üzvlərilə mübarizə aparmalı olurdular. Yeni tipli ordunun zərbələri altında kral hakimiyyəti dağıldıqca ölkədə yeni diktatura – parlament diktaturası bərqərar olurdu. İnqilabın təntənəsi naminə öz həyatlarını qurban verən əsgərlər ölkədə yenidən senzuranın tətbiqi, parlamentin vahid anqlikan kilsəsinin əvəzinə ölkədə vahid presviterian kilsəsini bərqərar etmək cəhdləri haqqında xəbərləri hiddətlə qarşıladılar. Eyni zamanda parlament qələbə üçün

canlarından keçən əsgərləri hökuməti seçmək hüququndan məhrum etmək istəyirdi. 1647-ci ildə *levellerlərin tərəfdarları və parlamentin tərəfdarları (ordu rəhbərliyinin nümayəndələri) Londonun Patni qəsəbəsində levellerlərin irəli sürdükləri «Xalq sazişi»ni müzakirə etmək üçün kiçik bir kilsəyə topladılar. Patnidəki mübahisələr mahiyyətə ölkənin gələcək siyasi quruluşunun, İngiltərənin yeni Konstitusiyasının müzakirəsi idi.* Leveller Reynboro ilə general Ayrton arasındakı kəskin və parlaq polemika bizə artıq çoxdan tanış olan, hələ qədim Afinada Perikl və Platonun apardıqları mübahisələrin bir növ davamı – *azadlıq və onun hədləri, hamı üçün bərabərlik, yaxud «yalnız buna layiq olanlar» üçün bərabərlik haqqındakı qədim mübahisələr idi.*

Patni mübahisələrində levellerlər parlament seçkiləri zamanı anadangəlmə hüquqlara malik *hər bir kəsə səs vermək üçün bərabər hüquqlar* verilməsini tələb edirdilər. Parlament tərəfdarları isə bunun əleyhinə çıxırdılar. Kromvel bildirirdi ki, «xalqımızın beyni və ürəyi təklif olunan bu dəyişiklikləri qəbul etməyə hazır» deyil.

Levellerlərin təklif etdiyi layihədə deyilirdi: «İngiltərə xalqı hazırda öz nümayəndələrinin parlamentə seçilməsi üçün qraflıqlar, şəhərlər və qəsəbələr arasında son dərəcə qeyri-bərabər bölüşdürülüb; sakinlərin sayına mütənasib olan yeni bölgü aparılması gərəkdir». Ayrton isə

layihədəki fikrə etiraz edərək «mənim etirazım «İngiltərə xalqı» ifadəsinə aiddir... Bu o deməkdir ki, parlament seçkiləri zamanı hər bir kəsə səs vermək üçün bərabər hüquqlar veriləcəkdir?» sualını verir. Bu suala cavab verən Pitti isə «bəli, biz belə bilirik ki, öz anadangəlmə hüquqlarını itirməmiş hər bir ingilisin seçkilərdə səs vermək üçün bərabər hüquqları olmalıdır» fikrini söyləyir. Ayrton İngiltərədə doğulmuş hər bir kəsin yalnız burada doğulduğuna görə belə bir hüquqa malik olmasına etiraz edəndə Reynboro bildirir ki, «İngiltərədə kasıbın birisinin də ən mənəbli adam kimi öz həyatını yaşamaq haqqı var... *İngiltərədə ən kasıb bəndə belə iştirak etmədiyi hökumətə tabe olmağa əsla borclu deyildir*»

Patni mübahisələri zamanı general Ayrton öz fikrini belə əsaslandırır: «Düşünürəm ki, bizim krallıqda təsbit edilmiş daimi marağı olmayan adamın krallığın işlərində iştirak etmək və bizi hansı qanunların idarə edəcəyini müəyyənləşdirən şəxsləri seçmək hüququ olmamalıdır. Yalnız bizim krallığın əldə olan hər hansı real və uzunmüddətli maraqlarını ifadə edən şəxslər birlikdə krallığı təmsil edə və müvafiq surətdə krallığın nümayəndələrini seçə bilərlər». Leveller Reynboro həmin fikrə bu cür qəti etiraz edir: «...Mənim üçün qətiyyən fərqi yoxdur: kraldır, ya kral deyil, lorddur, ya lord deyil, mülkiyyəti var, ya heç bir

mülkiyyəti yoxdur... *Mülkiyyətə gəldikdə isə, mən bəzilərinin bunu necə ələ keçirdiklərini yaxşı bilirəm...* Mən burada İngiltərədə doğulan hər bir kəsin parlament seçkiləri zamanı nə üçün səs vermək hüququ olmadığını mənə izah eləyə bilən elə bir fikir eşitmədim. Burada deyildi ki, əgər insanın daimi mənafeyi yoxdursa, o, heç nə tələb etməyə bilməz...Ancaq mənim fikrimcə, Allah-təala insanlara ona görə ağıl verib ki, bu ağıldan Allahın onların qarşısında qoyduğu məqsəd və vəzifələr üçün istifadə eləsinlər...Mən Allah-təalanın qanunlarında elə bir göstəriş görmədim ki, lord parlamentə 20 nümayəndə göndərə bilər, centlmen iki, yoxsul isə heç birisini; belə bir şey nə təbii qanunlarda var, nə millətlərin qanununda...Qanunları təyin etmək hüququ bütövlükdə bütün xalqa məxsusdur və bir halda ki, o, bütövlükdə bütün xalqa məxsusdur, *mən bütün xalqa hüquq bərabərliyi verilməsi üçün vuruşacağam*».

I Karlın edamından (1649) sonra da hakimiyyət Oliver Kromvelin əlində olan zaman çox qızgın intellektual müzakirələr (mübahisələr) gedirdi. *Levellerlər tam ideyalar toplusu irəli sürmüşdü* ki, bu da **liberalizm** adı ilə bizə məlum olmuşdur. Onlar dini azadlığın və qədim ingilis hüquqlarının müdafiəsini özünüifadə və təbii hüquqlar kontekstində irəli sürürdülər. «Bütün

tiranlar əleyhinə yönəlmiş ox» adlı məşhur həcvdə levellerlərin liderlərindən biri Riçard Overton bildirirdi ki, hər bir insan «özü özünü ifadə edir», özü özünə mənsubdur, yəni özünün özünə mülkiyyət hüququ var və beləliklə, yaşamaq hüququ, azadlıq və mülkiyyət hüququna malikdir. «Heç kim mənim hüquqlarım və azadlığım üzərində mülkiyyətə malik deyil, və mənim özüm də başqalarının hüquqları və azadlığı üzərində hakimiyyətə malik deyiləm».

Levellerlər hərəkatı cəmi dörd il (1645-1649) sürdü və onların tələblərini həddindən artıq radikal hesab edən parlament tərəfindən yatırıldı. Lakin yüz ildən bir qədər çox müddətdən sonra «Xalq sazişi» müddəalarındakı ideyalar ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsi və Konstitusiyasında öz əksini tapmış oldu. Kromvelin 1649-cu ildən başçılıq etdiyi İngiltərə respublikası uzun müddət qala bilmədi. Belə ki, I Karlıın edam edilməsi və ölkədə burjua quruluşunun yaradılması hakim burjuaziyanı və feodal zümrəsini heç də razı salmamışdı. Kromvel 1653-cü ildə özünün hərbi diktaturasını quraraq inqilaba və respublikaya son qoydu. 1658-ci ildə Kromvel öldükdən sonra hakimiyyət onun oğluna keçsə də, o, bu cür qarışıq vaxtda dövləti idarə edə bilmədi.

Beləliklə, levellerlərin və digər radikalların səyinə baxmayaraq 1660-cı ildə Stüartlar sülaləsi

yenidən hakimiyyətə gəldi. Edam edilmiş kralın oğlu II Karl həmin il taxta dəvət edildi. Kral vicdan azadlığına və əkinçilərin hüquqlarına hörmət edəcəyini, torpaqların yeni sahiblərində qalacağını, parlamentin razılığı olmadan vergi qoymayacağını öhdəsinə götürmüşdü. Bu, Stüartlar sülaləsinin restavrasiyası, məhdud monarxiyanın bərpaası demək idi. Xalqın sevinclə qarşıladığı kral zəbt edilmiş torpaqları öz əvvəlki sahiblərinə qaytarmağı əmr etdi, vahid anqlikan kilsəsini bərpa və protestant sektalarını qadağan etdi. Həm II Karl, həm də ondan sonra hakimiyyətə gələn qardaşı II Yakov kral hakimiyyətini genişləndirməyə cəhd göstərir və verdiyi vədlərə əməl etmirdilər. Lakin inqilab ölkəni dəyişmişdi və onu köhnə qaydalarla idarə etmək mümkün deyildi. Parlament kralın onu buraxmasına imkan verməmək məqsədilə kralın xərcləri üçün hər il parlament tərəfindən pul vəsaitinin müəyyən olunması haqqında qərar qəbul etdi, kralın hər hansı fərman verməməsinə nəzarət edərək, ölkədəki qanunları yalnız özü qəbul etməyə başladı.

Parlamentdə bu zaman «*torilər*» (kralın tərəfdarları) və «*viqilər*»in (parlamentin üstünlüyünü müdafiə edənlər) partiyaları yaranmışdı. Onların arasında mübarizə 1679-cu ildə kəskinləşəndə viqilər kraldan tələb edir ki, öz

kiçik qardaşını katolik olduğuna görə vərəsəlik hüququndan məhrum etsin. II Karl bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina edərək parlamenti buraxır. Bundan sonra parlament dörd il çağırılmır. Üsyan etmiş viqilər darmadağın edilir, onların liderləri edam olunur, yaxud mühacirət etməli olur. II Karlın ölməsindən sonra 1685-ci ildə taxta çıxan II Yakov ölkəni parlamentlə hesablaşmadan idarə edirdi. Onun «Dini dözümlülük haqqında bəyannamə»si əhali tərəfindən İngiltərədə ən çox nifrət edilən katoliklyin bərpa olunması istiqamətində ilk addım kimi qəbul olundu. Bu, parlamentdəki torilər və viqilərin II Yakova qarşı birləşməsinə gətirib çıxardı.

Nəticədə parlament 1688-ci il Şanlı inqilabı nəticəsində II Yakovu devirdi və Hollandiya hakimi Oranlı Vilhelmi hakimiyyətə gətirdi. 1689-cu ildə parlament «Hüquqlar haqqında bill» (*Bill of rights*) qəbul etdi. II Vilhelm ingilislərin «həqiqi, qədim və şəxsiz hüquqları»na hörmət edəcəklərinə söz verdi. Bu qanun məhdud parlamentli monarxiya rejimini təsbit etdi. Kral ordu və məhkəmə üzərində hakimiyyət hüququndan məhrum olundu. O, parlamentin qəbul etdiyi qanunları ləğv etmək, vergi qoymaq, qoşun toplamaq hüquqlarından da məhrum edildi. «*Hüquqlar haqqında bill*» *parlamentin kral*

hakimiyyəti üzərində üstünlüyünü təsdiqlədi, ölkədə konstitusiyalı monarxiyanı bərqərar etdi. Bundan sonra parlament qanunlar verməklə ölkəni idarə edirdi, kral isə «padşahlıq edir, lakin idarə etmir»di. Nəticədə, parlamentlə mütləqiyyət arasında bir əsrə qədər davam edən müharibəyə son qoyuldu. Beləliklə, *ölkədə hüquqi, vətəndaş cəmiyyətinin rüşeymləri meydana gəldi.* İngiltərə inqilabı və onun respublika quruluşu, hamının qanun qarşısında hüquq bərabərliyi digər Avropa ölkələrinin gələcək inkişafına böyük təsir göstərdi.

Lakin «Şanlı inqilab»dan sonra da parlament ölkənin bütün əhalisini təmsil etmirdi. Böyük Britaniyanı (təminatlı insan haqları baxımından) hələ nə demokratik, nə də azad ölkə adlandırmaq olardı. Əhalinin yoxsul təbəqələri, eləcə də bəzi etnik azlıqlar və qadınlar səsvermə hüququndan və digər mühüm hüquqlardan məhrum idi. Maraqlıdır ki, məşhur iqtisadçı Adam Smit (1723-1790) Edinburq Universitetinin professoru olsa da, səsvermə hüququna malik deyildi... 1867-ci ildə həyata keçirilmiş böyük seçki islahatı nəticəsində səsvermə hüququ olan şəxslərin sayı iki milyon nəfərədək artdı. Böyük Britaniyada (ABŞ-da olduğu kimi) ümumi seçki hüququ uzun mübarizədən sonra yalnız XX əsrin 20-ci illərində tətbiq olunmuşdur. Böyük Britaniya qadınları seçki hüququna sonuncu olaraq nail olmuşlar.

*Şanlı inqilab dövrünü liberalizmin doğulması dövrü adlandırmaq olar. Con Lokk (1632-1704) çox haqlı olaraq ilk həqiqi liberal və müasir siyasi fəlsəfənin atası hesab edilir. Lokkun ideyaları ilə tanış olmadan bizim hazırda yaşadığımız dünyanı başa düşmək olmur. Lokku parlament quruluşunu bərqərar etmiş 1688-ci il Şanlı İngiltərə inqilabının ideoloqu hesab etmək olar. O, həmişə *Viqilər partiyasına (Britaniyanın gələcək Liberal partiyası)* rəğbət bəsləmişdir. Bu partiya kral hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasının tərəfdarı idi. Şanlı inqilabın qələbəsindən sonra *Lokk yeni kral Oranlı Vilhelmlə birlikdə vətənə dönərək təntənə ilə qarşılanır və tezliklə viqilərin qəbul etdiyi intellektual liderə çevrilir.**

Qeyd etmək lazımdır ki, *liberalizm nəzəriyyəsinin inkişafına* monarxist olmasına baxmayaraq, *Tomas Hobbsun ictimai müqavilə nəzəriyyəsi təkən vermişdir.* O özünün başlıca əsərlərində («Fəlsəfənin əsasları» (1642), «Leviafan» (1651), «Begemot» (1668)) ictimai müqavilənin yeni nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Filosofun fikrincə, insan anadan «təbii hüquqları» (1/ «dövlətə qədərki vəziyyəti») - tələbatlarının ödənilməsi haqları ilə doğulur. Bu hüquqlara yaşamaq, başlıca həyat tələbatları, düşmən təcavüzündən qorunmaq haqları daxildir. Təbii haqlar vəhşi, cəmiyyətə qədərki tarixi dövr

insanlarını səciyyələndirir, burada hələ nə qanun, nə də mülkiyyət var. İnsan burada özü özünə hakimlik edir və daha çox şey ələ keçirmək uğrunda *hamının hamıya qarşı başlanan müharibəsinin qarşısını almaq məqsədilə insanlar öz aralarında qeyri-məhdud azadlıqlarını könüllü məhdudlaşdırmaq haqqında razılığa gəlirlər*. Və bu zaman insanlar onları bir-birindən müdafiə etməli olan bir dövlət yaratmaq (2/ «dövlət və vətəndaş vəziyyəti») haqqında ictimai müqavilə bağlayırlar, yəni bütün insanlar üçün təbii vəziyyəti vətəndaş və dövlət vəziyyəti ilə əvəz etmək zərurəti meydana gəlir. Hobbs hər şeyə qadir olan dövləti Leviafanla – azman və hər şeyə qadir olan Bibliya əjdahası ilə eyniləşdirir. Sonra filosof qeyd edir ki, dövlət vətəndaşların təhlükəsizliyini təmin edə bilmirsə (yaxud özü tapdalayırsa), ictimai müqaviləni ləğv etmək olar və dövlət bu zaman hakimiyyətdən salına bilər.

Liberalizmin müasir forması XVII əsrdə İngiltərə inqilabı dövründə levellerlərin (bərabərçilər) və Con Lokkun əsərlərində öz əksini tapmışdır. *Bu gün liberal demokratiyasının atası C.Lokk hesab edilir*. Hobbsdən fərqli olaraq, Lokk ictimai müqavilə nəzəriyyəsinin başqa bir istiqamətini yaratmışdır.

O, bu nəzəriyyədən cəmiyyət tərəfindən mütləqiyyətin məhdudlaşdırılmasını əsaslandırmaq

üçün istifadə edib, liberal demokratiya və konstitusiyaçılığın ilkin nəzəri şərtlərini yaradıb.

C.Lokk özünün başlıca əsəri olan «İdarəetmə haqqında iki traktat»ında (1690) «təbii hüquq»un teoloji şərhinə qarşı çıxır. Bu şərhə əsasən, mütləqiyyətin sarsılmazlığı haqqında müddəa ortaya atılırdı. İnsanı egoist varlıq hesab edən Hobbsdan fərqli olaraq, Lokk inanırdı ki, insan xeyirin daha sərfəli olduğunu dərk etməyə qadirdir. Onun fikrincə, insanları dövlətdə qorxu deyil, ağıl birləşdirməyə məcbur edir. İnsanın «təbii vəziyyət»indən çıxaraq dövlətə verdiyi yeganə «təbii hüquq»u ümumi razılıqla qəbul olunmuş qanunlar əsasında öz vətəndaşını mühakimə etmək və cəzalandırmaq haqqıdır. Filosofa görə, insanların iradəsi cəmiyyətdə ümumi razılıqla qəbul olunmuş qanunlardan başqa heç nə ilə məhdudlaşmır. Dövlət insanların həyatı, azadlığı və mülkiyyətini qorumalı, qanunlara əməl olunmasına nəzarət etməli və insanların mübahisələrinin həllində yalnız arbitr kimi xidmət etməlidir. Lokk göstərirdi ki, xalqın özünün yaratdığı dövlət hakimiyyəti də, Hobbsun iddia etdiyi kimi, mütləq deyil, o, insan haqları ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Həm də insan dövlətin zorakılığına şərtsiz müqavimət göstərmək haqqına malikdir. Lokkun klassik liberalizm prinsipləri tezliklə Qərbdə şöhrət qazanmış və yüz ildən sonra

Amerika və Fransa inqilablarının əsas sənədində öz əksini tapmışdır.

Lokk Hobbsdən fərqli olaraq ictimai müqavilə nəzəriyyəsinin başqa bir istiqamətini yaratmışdır. O, bu nəzəriyyədən cəmiyyət tərəfindən mütləqiyyətin məhdudlaşdırılmasını əsaslandırmaq üçün istifadə edərək liberal demokratiya və konstitusiyaçılığın ilkin nəzəri şərtlərini yaratmışdır. İnsanın «təbii vəziyyət»indən çıxaraq dövlətə verdiyi yeganə «təbii hüquq»u ümumi razılıqla qəbul olunmuş qanunlar əsasında öz vətəndaşını mühakimə etmək və cəzalandırmaq haqqıdır. Cəmiyyətdə insanların iradəsi ümumi razılıqla qəbul olunmuş qanunlar əsasında öz vətəndaşını mühakimə etmək və cəzalandırmaq haqqıdır. Cəmiyyətdə insanların iradəsi ümumi razılıqla qəbul olunmuş qanunlardan başqa heç nə ilə əngəllənmir. Dövlət insanların həyatı, azadlığı və mülkiyyətini qorumaq, cəmiyyəti xarici təcavüzdən müdafiə etməlidir. Dövlət qanunlara əməl olunmasına nəzarət etməli və insanların mübahisələrinin həllində yalnız arbitr kimi xidmət etməlidir.

Lokka görə suveren xalqın özüdür. Hətta xalqın özünün yaratdığı dövlət hakimiyyəti də, Hobbsun iddia etdiyi kimi, mütləq deyil, o, insan haqları ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Və insan dövlətin zorakılığına şərtsiz müqavimət göstərmək haqqına

malikdir. Aydınır ki, bu nəzəriyyə mütləqiyyətlə ideoloji mübarizənin əsasını təşkil etmişdir. Lokku hətta o da çəkəndirmirdi ki, bu nəzəriyyə vətəndaş müharibəsinə aparır. Onun fikrincə, bu halda öz haqlarını müdafiə edənləri yox, vətəndaşların haqlarını tapdalayaraq bu müharibəni törədənləri suçlandırmaq lazımdır.

Lokk «İdarəetmə haqqında iki traktat» əsərində filosof Robert Filmerin patriarxal nəzəriyyəsinə tənqid edərək təbii hüquq konsepsiyasını əsaslandırmış, insan hüquqları və nümayəndəli idarəetməni müdafiə etmişdir. Lokkun nəzəriyyəsinə görə, vaxtilə insanların təbii hüquqları olmuşdur. Bu hüquqlar onlara imkan vermişdir ki, onlar xüsusi mülkiyyətə, azadlığa və bərabərliyə nail olsunlar. C.Lokka görə, bu hüquqlar insanın təbii hüquqlarıdır və heç kim onu insanların əlindən ala bilməz. Xüsusi mülkiyyət hüququnun mənbəyini insanların «şəxsi əməkləri təşkil edir». İnsanlar öz aralarında birləşib ictimai müqavilə bağlamış, öz hüquqlarının bir qismini dövlət adlanan bir instituta güzəştə getmişlər. Dövlət isə insanların təbii hüquqlarının qoruyucusu kimi yaranmışdır və ona görə də onun vəzifəsi bütün vasitələrdən istifadə etməklə bu hüquqların keşiyində dayanmalıdır.

Lokk öz-özünə belə bir sual verir: «hakimiyyətin mahiyyəti nədir və o nə üçün

lazımdır?»). O əmin idi ki, insanlar hakimiyyətin mövcud olmasından asılı olmayaraq hüquqlara malikdir və biz bunu təbii hüquqlar adlandırırıq. İnsanlar öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün hakimiyyəti yaradır. Onlar bunu özləri də edə bilirlər, lakin *hakimiyyət hüquqları müdafiə etməyin effektiv sistemidir. Əgər hakimiyyət bu rolun çərçivəsindən kənara çıxarsa, onda insanların üsyan etmək hüququ var.* «İdarəetmə haqqında iki traktat» əsərində göstərilir ki, *nümayəndəli hakimiyyət cəmiyyət üçün ən düzgün idarəetmə üsuludur.* «Hakimiyyət istədiyi kimi idarə edə bilməz... təbiətin qanunu bütün insanlar, bütün qanunvericilər üçün əbədi rəhbərlikdir».

Lokk mülkiyyət hüququnu da aydın formulə etmişdir. O yazırdı: «Hər bir insan bir çox mülkiyyətə malikdir, o cümlədən də buraya onun özünün şəxsiyyəti daxildir. Biz deyə bilərik ki, insanın əməyi, onun əlinin işi həmin şəxsin özünə aiddir». Lokkun fikrincə, «İnsan dünyanın hər hansı bir insanı kimi tam azad yaşamaq, təbii qanunun bütün hüquq və imtiyazlarından digər insanlar kimi eyni dərəcədə qeyri-məhdud bəhrələnmək hüququ ilə birgə doğulur və o, fitrətən öz mülkiyyətini, yəni öz həyatını, azadlığını, əmlakını digər insanların qəsd və hücumlarından yalnız qorumaq deyil, həm də başqaları bu qanunu pozduqda onları mühakimə etmək...hakimiyyətinə

malikdir. Siyasi cəmiyyətin özünün öz mülkiyyətini qorumaq və bu məqsədlə bütün üzvlərini cinayətlərə görə cəzalandırmaq hüququ olmasa o, mövcud olub yaşaya bilməz».

C.Lokkun nəzəriyyəsi burjuaziyaya imkan verirdi ki, xüsusi mülkiyyəti daha da möhkəmləndirərək inkişaf etdirsins. Bu, sövcud ictimai quruluşun əsası idi. Bununla habelə, xüsusi mülkiyyət dövlətin hər hansı bir təzyiqindən də azad olmalı idi. Bir sözlə, C.Lokk burjuaziyanın xüsusi mülkiyyət hüququnu əbədiləşdirməyə çalışırdı.

İnsanların yaşamaq və azadlıq kimi təbii, ayrılmaz hüquqları vardır. Hakimiyyətin rolu xalqın «həyatını, azadlığını və mülkiyyətini» qorumaqdan ibarətdir. *C.Lokk mütləq monarxiyanın, hökmdarlardan millət atası düzəldilməsinin əleyhinə çıxır* və göstərirdi ki, çoxlarının dünyada yeganə idarəçilik forması hesab etdiyi mütləq monarxiya əslində mülki cəmiyyətlə bir araya sığmır və ümumiyyətlə, mülki idarəçilik forması ola bilməz. Lokk yazırdı: «İnsanlar bir yerdə ümumi razılığa gəlib rəhbərlik üçün müəyyən adamları seçməsələr və hər şeyi bu seçilmiş adamlar həll etməsələr, onda onların razılığı olmadan bir adamın o birinin ağası, yaxud hakimi olmasına heç bir əsas qalmayacaq». C.Lokka görə, monarxlar heç bir qanunla məhdudlaşdırılmadığına görə

insanların təbii hüquqlarını istədikləri vaxt pozurlar. Ona görə də ən yaxşı hökmdar konstitusiyalı monarxdır, çünki bu zaman kralın üzərində parlament nəzarəti mövcud olur.

C.Lokkun siyasi nəzəriyyəsinin bir qolunu da siyasi hakimiyyətin bölüşdürülməsi təşkil edir. Bu konsepsiya hələ İngiltərə inqilabı (1640) zamanı levellelər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Həmin konsepsiyaya görə, hakimiyyət qanunverici, icraedici və ittifaq olmaqla üç yerə bölünür: Birinci yeri qanunverici hakimiyyət tutur və bu hakimiyyət ancaq parlamentə məxsus olmalıdır. Parlament də ardıcıl olaraq yığılıb qanunlar qəbul etməli, lakin onun icrasına qarışmamalıdır. İcraedici hakimiyyət krala məxsus olmalıdır. Kral qanunların icrasına nəzarət edir, nazirləri, məhkəmələri və digər vəzifəli şəxsləri təyin edir. Onun hərəkətləri qanuna tabedir, lakin parlamentə münasibətdə müəyyən üstünlüklərə malikdir (məsələn, veto hüququ, parlamenti buraxmaq və s.). Bununla belə, xalq və parlament onun fəaliyyəti üzərində nəzarət edir ki, o, insanların təbii hüquqlarını poza bilməsin. Kral habelə ittifaq hakimiyyətini, yəni federativ hakimiyyəti həyata keçirir, zəruri olduqda başqa ölkələrə müharibə elan edir, sülh bağlayır və münasibətlər yaradır.

C.Lokka görə, hökumət «ictimai müqavilə»ni pozarsa xalqın onu devirib yenisi ilə əvəz etmək

hüququ vardır. Xalq elə bir hakimiyyət yaradır ki, o, insanların «təbii hüquqlar»ını bir daha pozmağa cəsarət etməsin. Belə ki, «ictimai müqavilə» nəzəriyyəsi C.Lokka ona görə lazım olmuşdur ki, o, 1688-ci il inqilabının qanuniliyini əsaslandırсын. Filosofun siyasi təlimi sonrakı ictimai-siyasi fikrə güclü təsir göstərmişdir. *ABŞ azadlıq hərəkatının nümayəndələrindən olan T.Cefferson, Fransada 1789-cu ildə qəbul edilmiş «İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi» aktı və digər siyasi sənədlər C.Lokkun ideyalarından bəhrələnmişdir. Ş.L.Monteskye «Qanunların ruhu haqqında» əsərində hakimiyyətin bölünməsinin C.Lokk prinsiplərindən yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir.*

C.Lokkun təbii hüquq nəzəriyyəsi insan-təbiət münasibətləri ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. T.İ.Oyzerman yazırdı ki, təbii hüquq nəzəriyyəsi ilə həm materialistlər, həm idealistlər, həm rasionalistlər, həm də empiriklər məşğul olmuşlar. Lakin dövlətin mahiyyətinə və mənşəyinə dair fikir ayrılığı onların hamısı üçün xasdır. T.Hobbs, J.J.Russo, B.Spinoza və C.Lokk problemə hərəsi öz mövqeyindən yanaşmışlar.

C.Lokkun dövlət və cəmiyyət haqqında olan ideyaları onun ümumfəlsəfi və qnoseoloji fikirlərindən irəli gəlirdi. İnsan biliklərini yaxşı və pis olmaqla iki yerə bölən C.Lokk ictimai həyatda da pisləri yaxşılardan ayırmağı məqbul sayırdı. Filosof təbii hüquqlara təbiətin qanunları kimi

baxaraq onları həm də zəkanın qanunları kimi müəyyən edirdi. C.Lokkun bu ideyası sonradan onun tədqiqatçılarını vadar etmişdir ki, ona müxtəlif mövqelərdən qiymət versinlər.

C.Lokkun təbiətin və cəmiyyətin problemlərinə baxışının formalaşması tarixi təkamül mərhələlərini keçmişdir. Onun yaradıcılığının ilkin mərhələsində insanın mənşəyi, siyasi hakimiyyətin təbiəti və funksiyaları, əxlaq, din, kilsə və s. haqqında olan görüşləri sonrakı mərhələdən fərqli olaraq heç də konseptual şəkildə irəli sürülmürdü. Bunlar arasında əlaqə, təbiət proseslərinin cəmiyyətə tətbiqi isə sonrakı illərin məhsuludur. Daha doğrusu, C.Lokk cəmiyyətin də «təbiət qanunları» əsasında inkişaf etdiyini iddia edirdi.

C.Lokkun sosial-siyasi baxışlarının formalaşması mürəkkəb bir yol keçmişdir. Bu onun «təbiət qanunları» haqqında baxışlarının formalaşması ilə əlaqədar olmuşdur. Özünün ilkin ideyalarında o, F.Akvinskinin terminologiyasından asılıdır. Burada o, dörd cür qanun olduğunu göstərir: - əbədi, təbii, bəşəri, ilahi qanunlar. Əbədi qanunlar – ümumdünya qanunudur ki, ilahi mahiyyətə malikdir, təbiətdə və cəmiyyətdə eyni güclə fəaliyyət göstərir. O, bütün qanunların mənbəyini təşkil edir. Təbii qanunlar – təbiət qanunları olmaqla həm də insana xas olan fiziki,

emosional və intellektual sahələri əhatə edir. F.Akvinskiyə görə, naqis insan ağı bu qanunları dərk etməyə qadir deyildir. Bəşəri qanunlar – təbiət qanunlarının insan cəmiyyətinə və birgəyaşayış qaydalarına tətbiq olunmasıdır. Bu, habelə, təbiət qanunlarının pozulmasına qarşı yönəldilmiş sanksiyalar məcmusudur. İlahi qanunlar – insan yaşayışının son məqsədini ifadə edir, ədalətin, xeyir və şərin meyarı rolunu oynayır. Belə ki, F.Akvinskiyə görə, təbii qanunlar və bəşəri qanunlar – əbədi və ilahi qanunlar tərəfindən müəyyən olunur. C.Lokk isə əbədi və ilahi qanunları ataraq tək təbiət qanunlarını saxlayır və ona ilahi sanksiya verir. C.Lokkun baxışlarının inkişafı və təkamülü təbiət qanunlarının dünyəviləşdirilməsindən ibarətdir.

«Təbiət qanunları haqqında təcrübələr» əsərində C.Lokk öz ideyalarının mənbəyini Aristoteldən və stoiklərdən gələn ideyalar olduğunu xatırlayır. Aristotelin «Nikomaxın etikası» əsərində əvvəlcə deyilir ki, hər bir şeyin öz funksiyası var. Sonra sual qoyulur ki, bəs bu insan nədən ibarətdir? Həmin suala dərhal da cavab verən filosof bildirir ki, insanın spesifik funksiyası ruhun bədənlə vəhdətdə olan fəaliyyətidir və insan ruhu ona nə deyirsə, ona qulaq asmalı və əməl etməlidir. «Nikomaxın etikası» əsərinin beşinci

kitabında Aristotel yazır ki, əbədi və vətəndaş hüquqları eyni qüvvəyə malikdir.

Təbiət, cəmiyyət və dövlətdə fəaliyyət göstərən təbii qanunların mövcudluğu ideyasını hələ stoiklər irəli sürmüşdülər. Onlara görə, bütün insanlar təbii hüquqlar qarşısında bərabərdirlər. Stoisizmdə təbii hüquq bütün insanlara – azad adamlara və qullara, kişilərə və qadınlara şamil edilirdi, feodalizmdə isə bu, başqa mənə kəsb etdi. C.Lokk feodalizmin irəli sürdüyü bu prinsipə öldürücü zərbə vurdu, feodal sinfinin anadangəlmə müstəqil hüquqlarının olduğunu kəskin tənqid edərək inkar etdi. Yuxarıda adı çəkilən əsərində filosof anadangəlmə əxlaq prinsiplərini rədd edərək yazırdı ki, təbii hüquq ağıl ilə dərk olunmalıdır.

C.Lokkun «İnsan zəkası haqqında təcrübə» və «Dövlət haqqında iki traktat» əsərlərini təqribən eyni illərdə yazmışdır. O, «Dövlət haqqında iki traktat» əsərində T.Hobbsdən fərqli yol tutmuşdur. Bu əsərdə Filmerin tənqidi ilə yanaşı P.Qassendinin təsiri özünü göstərir. C.Lokk insanların təbii hüquqlarını anlamaq üçün onların hüquq və azadlıqlarının səviyyəsini müəyyən etməyə çalışırdı. T.Hobbs azadlıq və bərabərliyə «hamının hamıya qarşı müharibəsi» şəraitində insanın istədiyi hər şeyi etməsi kimi baxırdı. Lakin C.Lokk bu məsələni təbiətin imkanları səviyyəsində nəzərdən keçirməyi üstün tutur və yazır ki, insanların tam azadlığı

ağıla və təbiət qanunlarına əsaslanır. Belə ki, C.Lokkda azadlıq xaosa və özbaşınalığa əsaslanmır, müəyyən qanunlar çərçivəsində həyata keçirilir.

C.Lokkun insanların təbii vəziyyətləri ilə siyasi vəziyyətləri arasındakı fərqlər T.Hobbsdakı qədər radikal deyildir. C.Lokk yazırdı ki, «təbii halda hər kəs təbiət qanunlarından irəli gələn icra hakimiyyətinə malik olur». İnsanların təbii halı ilə cəmiyyətin dövlət təşkilatı arasındakı fərq elə də böyük deyildir: insanların təbii halındakı icra funksiyası sadəcə olaraq dövlətdə onların xüsusi bir funksiyasına çevrilir. Cəmiyyətdə xüsusi bir qanuni orqanın – dövlət rəhbərliyinin olması – təbiətin bu qanunu əslində insanların təbii halında da fəaliyyət göstərir. Buna yaxın bir anlamı B.Spinoza da vermişdir. V.V.Sokolovun yazdığı kimi, B.Spinozadan fərqli olaraq C.Lokkda bu proses daha yüngül keçir, yəni təbii haldan vətəndaş cəmiyyətinə sadəcə bir keçid baş verir. Spinozada təbii halla vətəndaş cəmiyyəti arasında sədd vardır. C.Lokkda isə bu yoxdur. C.Lokk təbii halda olanı vətəndaş cəmiyyətinə keçirir, Spinoza isə vətəndaş cəmiyyətində təbii halı da qüvvədə saxlayır. Lakin hər iki halda onları birləşdirən bir cəhət vardır: insanın əbədi, dəyişməz təbiəti. Baxmayaraq ki, hər ikisində burjua cəmiyyətinin

dəyişməz xarakteri mifikləşdirilir, amma bu cəmiyyətdən daha yüksək cəmiyyət tipi də vardır.

İnsanların təbii halından *vətəndaş cəmiyyətinə* keçid razılıq əsasında – «ictimai müqavilə» əsasında həyata keçirilir və burada əksəriyyətin rəyi nəzərə alınır. «İctimai müqavilə»ni bağlayan hər bir kəs ictimai rifah naminə cəmiyyətin yaradıcı qanunlarını qəbul edir, belə ki, burada təbii haldan dövlətə keçid baş verir.

Vətəndaş cəmiyyətində insanların həyatı ağıl və insan təbiəti prinsiplərinə nisbətən daha çox ideallaşdırılır. Spinozaya görə, burada «insan insan üçün idealdır» (T.Hobbsda isə «insan insan üçün canavardır»). Burada hələ burjua demokratiyası tənqid hədəfinə çevrilmir, əksinə burjua cəmiyyəti bütün vasitələrlə təriflənib mütləqləşdirilir. C.Lokk inanırdı ki, yeni yaranan cəmiyyət bəşər tarixində ən mütəşəkkil, ən humanist və ağıl əsasında qurulan bir cəmiyyət olacaqdır.

Yeni cəmiyyətdə insanların bir qisminin xüsusi mülkiyyətə malik olmamasının səbəblərini C.Lokk onların ağıllarında və arzularında olan fərqlərdə axtarmışdır. Belə ki, C.Lokkun cəmiyyət təlimində ziddiyyətlər özünü göstərir. Bir tərəfdən yeni cəmiyyət insan təbiətindən asılı olaraq izah edilir, digər tərəfdən insanların sinfi bərabərsizliyinə haqq qazandırılır. Daha doğrusu, elə sinfi bərabərsizliyin insan təbiətindən irəli gəlidiyi qənaəti hasil olur. Bəs

mülkiyyət nədir? C.Lokk bu suala belə cavab verir ki, mülkiyyət əmək nəticəsində yaranan sərvətdir. Lakin o, burada da ağlauyğunluq prinsipinə sadıq qalaraq *mülkiyyətin həddən artıq olmasını ağılaşdırmaz hesab edir və onu o halda məqbul sayır ki, mülkiyyət insana onun ehtiyaclarını ödəmək çərçivəsində lazımdır. Həddən artıq sərvət məqbul sayılmır, çünki o, istimar alətinə çevrilə bilər, adamların «ictimai müqavilə»dən kənara çıxmasına və dövlətin qoyduğu qanunlara tabe olmamağa gətirib çıxara bilər.* C.Lokkun bu ideyalarını B.Rassel sosialist, U.Leyden isə kollektivist meyllər kimi xarakterizə edir.

Düzdür, C.Lokk sonra qeyd edir ki, insanlar onların istifadə edə biləcəklərindən artıq torpaqlara malik ola bilər, başqalarına ziyan vurmadan çoxlu qızıl, gümüşə də sahib ola bilərlər. Lakin filosof qeyd edirdi ki, dövlət tərəfindən hamıya bərabər imkanlar yaradılmalıdır ki, hamı mülkiyyətə sahib ola bilsin. Dövlətin borcudur ki, insanların xüsusi mülkiyyətinin və xüsusi mülkiyyət hüququnun təminatçısı olsun.

C.Lokkun cəmiyyət və dövlət haqqında olan baxışlarındakı ziddiyyət bununla bitmir. O, dövlət haqqındakı təlimində sosial-siyasi kompromis tərəfdarı olub, bir tərəfdən monarxiyanı, digər tərəfdən isə parlamenti saxlamaq tərəfdarı kimi çıxış edir. Dövlət quruluşu haqqında danışıarkən isə

o, hakimiyyətin üç yerə bölünməsinə təklif edir: - qanunverici (parlament), icraedici (məhkəmə, ordu), federativ (yəni başqa ölkələrlə münasibət yaradan – kral, nazirlər). Mütləq monarxiyanı rədd edən C.Lokk hakimiyyətin bölüşdürülməsini irəli sürür və burada əsas yeri qanunverici orqana verir. Bu da onu T.Hobbsdan fərqləndirən əsas cəhətdir. «Hakimiyyətin belə bölünməsi bütün normal ölkələrə və yaxşı təşkil edilmiş dövlətlərə xasdır» - deyər, C.Lokk yazır. Lakin bu bölgü konstitusiyalı monarxiyanı saxlamaq vasitəsidir. Şanlı inqilabdan (1688) sonra İngiltərənin yeni quruluşu öz dövrü üçün demokratik və irəliyə doğru atılmış bir addım olmasına baxmayaraq, bəzi radikal qüvvələri razı salmadı. C.Lokk xalqın üsyana olan hüququnu belə izah edirdi: «Əgər qanunçu xalqın əlindən onun mülkiyyətini alıb məhv etməyə çalışırsa, yaxud onu despotik hakimiyyətin quluna çevirmək istəyirsə, onda o, özünü xalq ilə müharibə vəziyyətinə salır, xalq da öz növbəsində itaətdən çıxıb üsyan edir» və nəticədə «xalq vəziyyətin əsl hakiminə çevrilir».

Bu o zamanlar idi ki, mövcud Stüartlar sülaləsi artıq öz mürtəce siyasəti ilə xalqı öz üzərinə qaldırmış və nəticədə xalq da onun hakimiyyətinə son qoyaraq ölkədə yeni qaydalar yaratmışdı. Bu siyasi hadisələr isə heç şübhə yoxdur ki, Stüartlara

müxalif olan bir sıra qüvvələr tərəfindən və eləcə də C.Lokk tərəfindən ideoloji cəhətdən hazırlanmışdı.

C.Lokkun bu fikri XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundov tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. M.F.Axundov xalqın üsyan etmək hüququnun («despotun atasına od vurmaq» hüququnun) olduğunu «Kəmalüddövlə məktubları» əsərində əsaslandırmışdır. Eyni zamanda M.F.Axundov C.Lokkdan da irəli gedərək konstitusiyalı monarxiyanın parlamentli respublika quruluşu ilə əvəz edilməsi zərurətini söyləmişdir. Lakin C.Lokk inqilabdan qaçınmaq üçün əl yeri də qoyurdu: yəni «xalqı inqilab həddinə gətirib çıxarma, onunla dil tap». Bu, liberalizmin təməl daşını təşkil edirdi.

C.Lokkun ideyaları içərisində təbiət-cəmiyyət problemləri sırasında bəşəriyyətin qorunub saxlanması ideyası da böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Daha doğrusu, təbiətə qarşı mübarizə aparan insan axırda öz-özünə qəbir qazmış olur. C.Lokk irəlicədən bugünkü böhran hallarını görür və həyəcan təbilini çalırdı.

C.Lokkun dinə münasibəti də maraqlıdır. O, «Dini dözümlülük haqqında məktub»unda kilsənin dövlətdən ayrılması və dini etiqad azadlığı uğrunda çıxış edirdi. İnsanın şəxsi əqidəyə, təkrarsız daxili aləmə malik olmaq hüququnu dərk etməsi XVI əsrdə Qərbi Avropanın ictimai şüurunda dini reformasiya uğrunda kütləvi hərəkət dövründə

yayılmağa başlamışdır. Lüteran, kalvinist və b. protestant cərəyanlarının və təriqətlərin meydana gəlməsi, təriqətçilərin öz əqidələrini inadkarlıqla müdafiə etməsi cəmiyyətdə dini dözümlülük ideyasının yaranmasına, vahid dövlət dininin tətbiqindən imtina edilməsinə səbəb olmuşdu. 1640-cı il İngiltərə inqilabının gedişində *independent və leveller partiyaları əsas tələblərdən biri kimi etiqad azadlığını irəli sürürdülər*. Lokk insanın öz müqəddəratını təyin etməsinin tərəfdarı idi və dini etiqad azadlığını dövlətin insanı məhrum edə bilməyəcəyi əsas «təbii hüquq»lardan biri kimi qəbul edirdi.

Katolisizmin tüğyan etdiyi, protestantların təqib olunduğu bir müddətdə dini tolerantlığı təbliğ etmək böyük səy və cürət tələb edirdi. C.Lokkun dinin dövlətdən ayrılması ideyasını təbliğ edən əsərləri gizlin, anonim çap olunurdu. Dini görüşlərində o, bu məsələlərdən kənara çıxır. İ.Narski yazır ki, C.Lokkda ağıl ilə dinin mübahisəsində, Tolandoda olduğu kimi, heç də həmişə ağıl qəti qələbə çalmır. C.Lokk kilsə xadimlərinin bir çox ehkamlarına kinayə ilə yanaşırdı. Özünün sonuncu əsərində o, ağılın dindən yüksəkdə dayandığını, dinin real faktlarla təsdiq olunmadığını göstərir. C.Lokkun dinə aid olan əsərlərində dini tolerantçılıq (dözümlülük) məsələləri xüsusi yer tutur. «Dini dözümlülük

haqqında təcrübə» əsərində C.Lokk belə bir sual qoyur: «Dövlətin marağı baxımından hansı dini azadlıq daha əlverişlidir?». Bu sahədə adamların fikrini və hərəkətini o, aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. *Dövlət və cəmiyyət dini işlərə qarışmur;*
2. *Din dövlətin və cəmiyyətin işinə qarışmur;*
3. *Heç biri o birinin işinə qarışmur.*

C.Lokkun dini dözümlülük konsepsiyası ateizmə gətirib çıxarmır, əksinə, o, dövlətdən tələb edirdi ki, ateistlərə yer verməsin, çünki onlara and içdirmək mümkün deyil, yəni onlar «ictimai müqavilə» də bağlamazlar. Dini plüralizm dövlət üçün təhlükəli deyil, amma katoliklərə qarşı dözümlü göstərmək olmaz. Çünki onlar, əvvəla, krala deyil, papaya tabedirlər, ikincisi, onlar başqa dinlərə dözmürlər. C.Lokk eyni zamanda qeyd edirdi ki, cəmiyyətdə və ölkədə dini seçim azadlığı mövcud olmalıdır. *«İnsanların hüquqları dini əlamətə görə pozulmamalıdır», din dövlətdən ayrılmalıdır, «heç kim öz inamını başqasına təlqin etməyə çalışmamalıdır» və s.* Bu ideyaların şübhə yoxdur ki, gələcək üçün çox böyük təsiri olmuş, sonrakı nəsillər həmin ideyalardan xeyli bəhrələnmişdir.

Lokkun bu ideyaları böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı. Avropa hələ də kral mütləqiyyətinin hakimiyyəti altında idi, lakin İngiltərə Stüartların idarəçiliyindən sonra hakimiyyətin bütün formalarına şübhə ilə yanaşırdılar. *Təbii*

hüquqların, qanunun hakimiyyətinin və inqilab etmək hüququnun bu cür güclü fəlsəfi müdafiəsi İngiltərədə çox hərarətlə qarşılandı. Lokkun və levellerlərin ideyaları İngiltərədən gedən gəmilərlə Yeni Dünyaya (Amerikaya) çatdırıldı.

Lokkun dəqiq və başadüşülən şəkildə əsaslandığı klassik liberalizm prinsipləri tezliklə Qərbdə şöhrət qazandı. Lokkun formalaşdırdığı prinsiplər hazırkı dövrdə də öz aktuallığını saxlayır və öz avtoritar keçmişindən yaxa qurtarmağa çalışan cəmiyyətlərdə siyasi fikrə xüsusilə güclü təsir göstərir.

V Fəsil. CON LOKK İDEYALARININ TƏRƏNNÜMÜ

5.1. C.Lokkun ardıcılıarı - fransız maarifçiləri və filosofları, ingilis filosofları və utopik sosialistlərinin sosial-siyasi görüşləri

Bu gün Con Lokkun, Adam Smitin, Tomas Ceffersonun və Con Stüart Millin fəlsəfəsi liberalizm adlanır. Eyni zamanda liberalizmin sosial-siyasi əsası parlamentli dövlət modelinin yaradıcısı olan C.Lokkun əsərləri ilə yanaşı, cəmiyyətin inkişafını siniflər və sinfi ziddiyyətlər prizmasından tədqiq edən Fransa Bərpa dövrünün tarixçilərinin – Minye, Gizo və Tyerin əsərləri olmuşdur.

Bəşəriyyətin tərəqqisi prosesində liberal dəyərlər özünəməxsus rol oynamışdır. Liberalizm əsasən ABŞ-da müstəmləkə zülmündən azad olmaq uğrunda gedən burjua hərəkatı (1775-1783) zamanı bərqərar olmuşdur. 1776-cı ildə qəbul edilmiş “İstiqlaliyyət Bəyannaməsi” adlı sənəddə bütün vətəndaşların azadlıq və bərabərlik hüquqları, yəni liberalizm dünyagörüşünün əsasında duran, sonralar bütün qabaqcıl ölkələrin konstitusiyalarında öz əksini tapmış hüquqlar irəli sürülürdü. İstiqlaliyyət müharibəsi dövründə ABŞ-ın siyasi və hüquqi ideologiyasının ən böyük nümayəndələri *Tomas Peyn, Tomas Cefferson və Aleksandr Hamilton* olmuşdur. T.Peyn və T.Ceffersonun ideyaları 1776-cı il Bəyannaməsinin

əsasını təşkil edir. A.Hamiltonun görüşləri 1787-ci il ABŞ konstitusiyasına həlledici təsir göstərmişdir.

T.Peyn istiqlaliyyət uğrunda müharibə dövründə demokratik siyasi və hüquqi ideologiyanın daha radikal nümayəndəsi hesab olunur. T.Peynin siyasi ideali burjua-demokratik respublikası, xalqın suverenliyi və ümumi seçki hüququdur. Onun siyasi dünyagörüşünün əsasını təbii hüquq nəzəriyyəsinin demokratik şərhini təşkil edir. T.Peyn bu ideyadan *istismar olunanların üsyan etmək hüququnu nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq üçün istifadə etmiş, insanın təbii və vətəndaş hüquqlarını fərqləndirmişdir.* O, dövlətin yaranmasının yeganə mümkün vasitəsini adamların ictimai müqaviləsində görür və belə nəticəyə gəlir ki, bu dövlətdə ali hakimiyyət xalqın özünə məxsus olmalıdır. T.Peyn göstərirdi ki, xalq idarəetmənin hər cür formasını təsis etmək və ya aradan qaldırmaq hüququna – üsyan və inqilab etmək hüququna malikdir.

ABŞ-ın «İstiqlal Bəyannaməsi»nin müəllifi, liberalizmin parlaq nümayəndələrindən biri olan *T.Ceffersonun siyasi ideologiyasının əsasını isə təbii hüquq nəzəriyyəsinin mütərəqqi şərhini təşkil edir.* O, ictimai müqavilə nəzəriyyəsi mövqeyindən və insanın təbii hüququ baxımından monarxiya dövlət formasını pisləyir və xalqın suverenliyi ideyasını müdafiə edirdi. Bu siyasi xadim qətiyyətlə iddia edirdi ki, heç kim dövlət hakimiyyətinin təşkili və onun üzərində nəzarət etmək hüququndan məhrum

oluna bilməz. *Əgər hakimiyyət xalqın hüququnu pozursa, belə halda xalq mövcud hakimiyyəti nəinki dəyişdirməyə səy göstərmək, hətta öz mənafeyinə uyğun olan yeni hökumətlə əvəz etmək hüququna malikdir.* Ceffersonun siyasi-hüquqi görüşlərində şəxsiyyətin hüququ və demokratik dövlət hakimiyyətinin yaradılması məsələsi də xüsusi yer tutur. O, belə qənaətə gəlir ki, insanın təbii hüquqlarının qorunmasını məhz dövlət təmin etməlidir. Bu siyasi mütəfəkkir dövlətin şəxsiyyətə qarşı hər cür yolverilməz hərəkətlərinin, özbaşınalığının məhdudlaşdırılmasını məsləhət bilirdi.

ABŞ-ın müstəqilliyi Bəyannaməsinin mühüm əhəmiyyəti həmçinin bundan ibarətdir ki, o, tarixdə xalq suverenliyi ideyasını dövlət həyatının əsası elan edən ilk sənəddir. Xalqın üsyan etmək hüququ, onun üçün münasib siyasi formanın təşkil edilməsi məhz xalq suverenliyindən irəli gəlir. Buna görə adamları istibdad üsul-idarəsinə tabe etmək məqsədilə dövlət sui-qəsdə və zorakılığa əl atdıqda onu devirmək nəinki xalqın hüququdur, eləcə də təbii vəzifəsidir.

Siyasi liberalizm XVIII əsrin sonundakı Böyük Fransa inqilabı zamanı (1789-1794) daha bariz surətdə təzahür etmişdir. Bu zaman mütərəqqi burjua sinfi liberal görüşlərin bütöv sistemə arxalanaraq vaxtı çatmış zəruri dəyişiklikləri bütün xalqla birlikdə həyata keçirdi. Liberalizmin ümumbəşəri və humanist xarakteri də məhz bunda

özünü göstərdi. Siyasi hakimiyyət uğrunda hərəkətə qoşulan Avropa və amerikan burjuaziyası bu hərəkətin nəzəri ifadəsini XVIII əsrin maarifçiliyində tapmışdır. Ş.Monteskyenin, F.Volterin, J.-J. Russonun və b. fransız maarifçilərinin əsərləri klassik liberalizmin formalaşması üçün mənbə rolunu oynamışdır.

Ş.L.Monteskye maarifçilik ideologiyasına dair ilk geniş siyasi doktrinanı işləyib hazırlamışdır. O, «İngiltərədə dövlət quruluşu haqqında» (1748) əsərinin VI fəslində («Qanunların təbiəti haqqında») qanunları insanın təbii mahiyyətindən doğan təbii və qanunvericilər tərəfindən qurulan pozitiv qanunlar kimi iki qrupa bölürdü. Monteskyenin fikrincə, ictimai ahəngdarlıq və ağıllı qayda o zaman yaranır ki, dövlət tərəfindən formalaşdırılan qanunlar xalqın ruhu, davranış qaydaları və adətləri ilə uzlaşır. O, yazırdı: «Qanunvericilər xalqın ruhu ilə uyğunlaşmalıdır, çünki bu ruh idarəçilik prinsiplərinə zidd deyil. Belə ki, biz azad və özümüzün təbii zəkamıza uyğun gələn işləri daha yaxşı həyata keçiririk». *Monteskyenin bütün siyasi-hüquqi nəzəriyyəsinin baş mövzusu və burada əsaslandırılan başlıca dəyər azadlıqdır. Ədalətli qanunlar və dövlətçiliyin düzgün təşkil edilməsi bu azadlığı təmin edən ilkin şərtlərdəndir. Monteskye söz, mətbuat və vicdan azadlığını müdafiə edir və göstərirdi ki, azadlıq qanunun icazə verdiyi dairədə hərəkət etmək hüququdur. O, qanunverici, icraedici və məhkəmə*

hakimiyyətinin bölünməsi nəzəriyyəsini əsaslandıraraq idarəçiliyin əsasının qanun olması fikrini söyləyirdi.

Digər fransız maarifçisi *Volter (Fransua Arue)* özünün *fəlsəfi əsərlərində insanların bərabərliyi fikrini irəli sürürdü*. Lakin o, bərabərlik dedikdə iqtisadi bərabərlik deyil, siyasi bərabərlik, qanun və hüquq qarşısında bərabərlik başa düşürdü. Volterin fikrincə, sosial və əmlak bərabərsizliyi ictimai tarazlıq və cəmiyyətin normal inkişafı üçün əsas şərtidir. Onun yaradıcılığında insanın siyasi azadlığı, iradə azadlığı, cəmiyyətin sosial-siyasi cəhətdən təşkili və s. məsələlər əsas yer tuturdu. Filosofun «Fəlsəfi məktublar» əsəri mahiyyət etibarilə fransız maarifçiliyinin ilk proqram layihəsi sayılır.

İctimai fikrin yeni istiqamətinin – *siyasi radikalizmin əsasını isə Jan-Jak Russonun sosial-siyasi görüşləri qoymuşdur*. Russoya görə cəmiyyətin təbii vəziyyəti (o, adamların təbii vəziyyətdə olduğu şəraiti «qızıl əsr» adlandırırdı) o deməkdir ki, insan həm istehsalçı, həm də istehlakçı kimi başqalarından asılı olmur. O, bu cür cəmiyyəti ideal cəmiyyət hesab edirdi. Russo yazırdı: «Cəmiyyətin əsasını tədqiq edən filosofların hamısı təbii vəziyyətə yüksəlmək zərurətini hiss edirdilər; lakin onların heç biri buna nail ola bilmədilər». Ona görə ki, Russoya görə, insan təbii vəziyyətdə hələ insan deyil, onun insanlığı və rasionallığı uzun proses gedişində əldə edilib, onlar təbiət tərəfindən

deyil, tarixi proses ilə şərtlənir. Russonun fikrincə, «ictimai müqavilə» əsasında meydana gələn cəmiyyətin yeganə idarə edəni «birləşmiş xalq» olmalıdır və bu cür xalqın ali hakimiyyətinin heç bir təminatı ehtiyacı yoxdur. Çünki xalqın yüksək iradəsi heç vaxt yanılmaz, hər zaman doğru yoldadır. Elə buna görə də qanun çoxluğun səsi ilə qəbul edilir.

Böyük Fransa inqilabı Fransada və bir sıra digər Avropa ölkələrində kapitalizmin inkişafına yol açdı. Vətəndaş cəmiyyətinin başlanğıc dövrü kapitalizmin ilk ibtidai forması oldu. Burjua siyasi ideologiyasına aid olan konsepsiyalar kapitalizmin ilk ibtidai dövrü üçün səciyyəvi sayılan vətəndaş cəmiyyətini zəruri hadisə kimi qiymətləndirərək, həmin cəmiyyətə ideoloji cəhətdən haqq qazandıran nəzəriyyəyə ehtiyac duyulduğunu qeyd etdilər. *XIX əsrin birinci yarısına xas olan spesifik şəraitdə burjua siyasi fikrinin başlıca istiqaməti liberalizmdən ibarət oldu. Liberalizm «vətəndaş azadlığı»nu müdafiə etməyə və əsaslandırmağa başlıca diqqət yetirdi. O, «vətəndaş azadlığı»nu xüsusi təşəbbüskarlıq azadlığı, sahibkarlıq, müqavilə, eləcə də söz, vicdan, rəy və mətbuat azadlığı kimi başa düşürdü. Liberalizm konsepsiyasına görə dövlət şəxsiyyətin «vətəndaş azadlığı»na əsaslanan təhlükəsizliyini, xüsusi mülkiyyəti təmin etməli və cəmiyyətin müdafiəsinə diqqət yetirməlidir. Bu fikir həmin dövrün siyasi*

iqtisadında məşhur «azad ticarət» formulu kimi ifadə olunmuşdu.

Beləliklə, insan hüquqları ideyasının inkişafında sənaye inqilabının, böyük elmi kəşflərin vüsət alması və dinin nüfuz dairəsinin azalması ilə səciyyələnən XIX əsr xüsusi yer tutur. *Liberalizmin atası sayılan C.Lokkun* «İctimai müqavilə»sində meydana çıxan «insanın təbii hüquqları»na XIX əsr mənəvi və iqtisadi aspekti əlavə etdi: yaxşı yaşayışa nail olmaq (indi bunu liberallar bəyan edirdilər) və normal cəmiyyət qurmaq üçün hüquq və azadlıqlar labüddür. Amma, hər halda, bəzi müəlliflərin fikrincə, liberalizmin əsl atası C.Bentam sayılmalıdır. Onun C.S.Mill tərəfindən inkişaf etdirilən ideyaları insan hüquqlarının labüdlüyünün fundamental əsaslarına çevrildi.

Klassik liberalizmin formalaşması fransız siyasi xadimi B.Konstanın və ingilis filosofları C.Bentam və C.S.Millin konsepsiyalarında başa çatmışdır. Bu konsepsiyalarda şəxsiyyətin ictimai həyatın bütün sferalarında reallaşmasının əsası olan xüsusi mülkiyyət prinsipinin etik əsasları verilmişdir.

Fransada liberalizmin ən böyük nümayəndəsi olan Bencamen Konstan öz əsərlərində başlıca diqqəti şəxsi azadlığın əsaslandırılmasına yetirir və bu azadlığı vicdan, söz azadlığı və sahibkarlıq, xüsusi təşəbbüskarlıq mənasında başa düşür. Konstan azadlığın iki növünü, yəni siyasi azadlığı və şəxsi azadlığı fərqləndirir. Onun fikrincə, qədim xalqlar yalnız siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsində

iştirak etmək hüququna aid olan siyasi azadlıq haqqında təsəvvürlərə malik olmuşlar (qanunların qəbul olunması, ədalət mühakiməsində iştirak etmək, vəzifəli şəxslərin seçilməsi, müharibə və sülh məsələlərinin həlli). Lakin müasir xalqlar azadlığı başqa cür başa düşür, siyasi hakimiyyətdə iştirak hüququnu az qiymətləndirirlər. Konstana görə, bu ondan irəli gəlir ki, indi artıq böyük dövlətlər mövcuddur və bir nəfər vətəndaşın səsi həlledici əhəmiyyət daşımır. Digər tərəfdən, qədim dövrlə müqayisədə adamların siyasi işlərlə məşğul olması üçün vaxt imkanı məhduddur. Eyni zamanda, qədim xalqların mübariz ruhu ticarət ruhu ilə əvəz olunmuşdur və müasir xalqlar sənaye və ticarətlə məşğul olduğundan idarəetmə məsələləri ilə maraqlanmağa, dövlətin işinə qarışmağa vaxt tapa bilmirlər. Nəhayət, Konstan belə nəticəyə gəlir ki, yeni xalqların azadlığı fərdlərin dövlət hakimiyyətindən asılı olmaması ilə səciyyələnən şəxsi, vətəndaş azadlığıdır.

Konstan azadlıqla hakimiyyəti eyniləşdirən Russonun nəzəriyyəsini və xalq suverenliyinin digər tərəfdarlarını tənqid edərək bildirirdi ki, xalqın məhdudlaşdırılmayan hakimiyyəti fərdi azadlıq üçün təhlükə törədir. Filosofun fikrincə, yakobinlər diktaturası və terrorçular dövründə aydın oldu ki, məhdudlaşdırılmayan xalq suverenliyi mütləq monarxiya suverenliyindən az təhlükəli deyil. Ona görə də xalqın suverenliyi məhdudlaşdırılmasa fərdin təhlükəsizliyini təmin

etmək olmaz və suverenliyin hüdudu ədalət və insan hüququ ilə məhdudlaşdırılmalıdır.

İngilis liberalizminin nümayəndəsi Ceremi Bentam isə ilk əsərlərində təbii hüquq nəzəriyyəsini rədd edirdi. O, həyata keçirilməsini qeyri-mümkün hesab etdiyinə görə «ictimai müqavilə» anlayışını da mənasız sayırdı. C.Bentam insan və vətəndaş hüquqlarına dair fransız bəyannaməsini (1789) hərtərəfli tənqid edir və qəti şəkildə bildirirdi ki, şəxsiyyətin hüququ ideyası anarxiyanın əsaslandırılmasına, dövlət hakimiyyətinə müqavimət göstərilməsinə gətirib çıxarır. Filosof yalnız dövlət tərəfindən yaradılan hüququ real hüquq kimi qəbul edir. Lakin o, bildirir ki, mövcud qanunlar köhnə və qeyri-mükəmməldir. O, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi meyarını bunda görür ki, qanunvericilik son nəticədə hisslərdə və təcrübədə sarsılmaz əsas əldə etməlidir. Bu cür əsas axtarışlarını C.Bentam utilitraizm (mənfəət) nəzəriyyəsində işləyib başa çatdırır. Filosofun fikrincə, faydalanmaq prinsipi insanları həyatdan zövq almağa və cəza orqanı olan hakimiyyətə tabe edir. Qanun nə qədər cəzalandırma ilə bağlıdırsa, o öz-özlyündə şərdir və hər bir qanun azadlığın pozulmasıdır. Lakin qanun zərurətdir, çünki onsuz təhlükəsizliyi təmin etmək qeyri-mümkündür. Utilitraizm nəzəriyyəsinə görə, tərəflər xüsusi mənafeələrindən çıxış edərək müqavilənin şərtlərini özləri müəyyənləşdirməlidir.

İngilis nəzəriyyəçisi C.S. Mill müasir liberal nəzəriyyəni inkişaf etdirən və onu ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə tətbiq edən külli miqdarda fəlsəfi əsər çap etdirmişdir. Mill belə hesab edirdi ki, insan hüquqları hər cür hörmətə layiqdir, çünki bu hüquqlar cəmiyyətin sabit inkişafı və ümumi xoşbəxtliyin əldə edilməsi üçün zəruridir. C. Millin «Azadlıq haqqında» və b. əsərləri liberal proqramın nümunəsidir. O, dövlət və cəmiyyətin fərdlə münasibətlərini müəyyən edən adi prinsipi göstərmiş və qeyd etmişdir ki, insan tərəqqi edən varlıqdır. Bu prinsipin istənilən şəraitdə tətbiqi insanı istənilən vəhşilikdən xilas edir. Millə görə, millətin uğurlu inkişafı üçün dövlət tərəfindən siyasi təqibləri dayandırmaqla yanaşı cəmiyyətin şəxsi həyata müdaxiləsinə də son qoymaq gərəkdir.

C.S.Millin utilitarizm fəlsəfəsinə görə, hər bir insanın öz mənafeyi var və o öz mənafeyini başa düşməyə qadirdir, onu həyata keçirməyə can atır; sərfəlilik subyektiv anlayış olduğuna görə hər kəs onu öz bildiyi kimi dərk edir; nəyin həqiqətən sərfəli olduğunu ancaq bazar müəyyən edə bilər; insana yaşamaq, işləmək və bazarda sərbəst şəkildə hərəkət etmək imkanı verilməlidir və bu, son nəticədə cəmiyyətə insanın lider, iqtisadiyyatın işə dövlət tərəfindən idarə olunması üsulundan daha böyük fayda verəcək. Mill yazırdı: «Haqqında danışmalı yeganə azadlıq öz yolunla öz xeyrinin dalınca getmək azadlığıdır, o vaxtaca getmək ki, başqalarını bu azadlıqdan məhrum edib, yaxud

başqalarına maneçilik törədib, onların xeyrini mənimsəməyə çalışmayan».

Şəxsi maraq və sərfəlilik konsepsiyası Böyük Britaniya və ABŞ-da tək cə fəlsəfi fikrə yox, eləcə də mədəniyyət, təhsil, idarəçilik, cinayət hüququ və iqtisadi islahatlara çox böyük təsir göstərdi. İctimai həyatın müvəffəqiyyətlilik meyarı kimi sərfəlilik «təbii hüquqlar»ı əvəz etdi: insan hüquq və azadlıqları ümumi rifah halının yaxşılaşması üçün labüddür; başqa sözlə, insan hüquqları olmadan uğurlu və ədalətli dövlət qurmaq mümkün deyil. XIX əsrdə insan hüquqları ideyasının mənəvi-əxlaqi cəhəti Qərbdə o qədər dərin iz buraxdı ki, böyük gəlir gətirən qul alverinin Avropada və ABŞ-da qadağan edilməsinə səbəb oldu.

Liberalizmin iqtisadi sahədə nəzəri mənbələrindən biri fiziokratların (fiziokrat – XVIII əsrin ikinci yarısında Fransada torpağı və əkinçiliyi yeganə sərvət mənbəyi hesab edən siyasi-iqtisadi cərəyan tərəfdarı) görüşləri olmuşdur. Fiziokratlar azad rəqabət və dövlətdən asılı olmayan iqtisadi fəaliyyət tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Digər nəzəri mənbə ingilis klassik siyasi iqtisadçılarının (A.Smit və D.Rikardo) əsərləri olmuşdur. Onlar da azad bazar münasibətlərinin tərəfdarları olmuşlar. A.Smit liberalizmi özünütənzimləyən tarazlaşdırılmış bazar nəzəriyyəsi kimi əsaslandırmışdır. A.Smitin və H.Spenserin ideyalarının təsiri ilə ABŞ və Böyük Britaniyada yeni bir ideya – iqtisadi azadlıq ideyası, xüsusi

biznes işinin dövlət müdaxiləsindən azad olmaq tələbatı ilə əsaslandırıldı.

Azərbaycanda isə liberal ənənələrin, modernizmin yaradıcısı görkəmli filosof, maarifçi və dramaturq Mirzə Fətəli Axundov sayılır. Onun yeniləşmə, insan haqları, qadınların hüquq bərabərliyi, konstitusiya islahatları, dini praktikanın islahatı, əlifba islahatı haqqındakı ideyaları bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Eyni zamanda M.F.Axundovun rasionalizmi və liberalizmi «öz xüsusi inkişaf yolu»nu üstün tutanların tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

Beləliklə, *liberalizm cərəyanı fransız maarifçiləri və filosofları, ingilis filosofları və utopik sosialistlərin yaradıcılığında yer almış «təbii hüquq» nəzəriyyəsinə və dövlətin yaradılması haqqındakı «ictimai müqavilə» təliminə əsaslanır.* Bu nəzəriyyə və təlimlərdə əsas fikir ondan ibarətdir ki, insanlar dünyaya gələrkən hamısı bərabər təbii hüquqlara malik olurlar. Azadlıq bərabərlikdən ayrılmazdır. İnsan hüququ olmadan normal həyat fəaliyyəti mümkün deyildir. Lakin sonradan cəmiyyətdə istismarın olması üzündən bu hüquqlar pozulur və ədalətsizlik yaranır. «İctimai müqavilə» ilə yaradılan dövlət isə bu ədalətsizliyi aradan qaldırmalı və elə bir cəmiyyət yaradılmalıdır ki, insanların təbii hüquqları qorunsun və təmin edilsin. Məhz “İctimai müqavilə nəzəriyyəsi” və rasionel hüquq prinsipləri cəmiyyətdə fərdin azadlığının təbii-hüquqi xarakterini müəyyən edən

liberal təsəvvürlərin əsasında dururdu. Şəxsiyyətin azadlığını insanların əsas ayrılmaz hüquqları ilə bağlayan liberalizm bu hüquqların təminatını siyasi azadlıqda, azad rəqabətdə və sərbəst sahibkarlıqda görür. Buradan liberal ideologiyanın əsas kimi qəbul etdiyi müddəalar - vətəndaşların hüquq bərabərliyi, siyasi, iqtisadi və s. təsisatların bərabər imkanları və hüquq bərabərliyi, dini dözümsüzlük və vicdan azadlığı, konstitusionalizm prinsipi və s. irəli gəlir. Liberalizm ideologiyasında önəmli yerlərdən birini də liberal dəyərlərə üstünlük vermək, şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinə dövlətin mümkün qədər az və mülayim müdaxiləsi, demokratiya, azadlıq və məsuliyyətin optimal nisbəti tutur.

5.2. Liberalizmin fəlsəfi-ideoloji və siyasi fəlsəfi-siyasi təlim kimi müasir vəziyyəti haqqında

Siyasi ideologiya kimi liberalizm maarifçiliyin məhsuludur. Liberalizm ilk olaraq maarifçiliyə reaksiya kimi meydana çıxsada da, sonradan onun məntiqi davamına çevrilmişdir. İki əsrdən çox müddət ərzində bu cərəyan əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramışdır. Lakin özlüyündə liberalizm siyasi proqramını çox dərəcədə yeniləşdirsə də, əslində öz əsas ideya əsaslarını qoruyub saxlamışdır.

İctimai həyatın bütün sahələrinə – iqtisadi, siyasi və mənəvi sferalara aid olan «liberallaşdırma» termini cəmiyyətdə yenilikçilik,

sağlamlaşdırma və dinamizm simvoluna çevrilmişdir. Dar mənada bu termin ictimai həyat sahələrinin inkişafına maneçilik törədən meyllərin və hər cür məhdudiyyətin aradan qaldırılması mənasında işlənir. Geniş mənada isə liberalizm parlamentli quruluş tərəfdarlarını, habelə vətəndaş azadlıqları və azad sahibkarlıq tərəfdarlarını öz ətrafında birləşdirən ictimai-siyasi cərəyan kimi başa düşülür.

Liberalizm latınca «liberalis» sözündən olub, hərfi mənası «azad» deməkdir. Liberalizm termini ilk dəfə XIX əsrin başlanğıcında siyasi terminologiyaya daxil olmuşdur. Belə ki, bu zaman İngiltərədə kral hakimiyyəti əleyhinə olanları *viqilər* (*sonralar liberal* adını almışlar) və ya sadəcə müxalifət adlandırmışlar. 1820-ci ildə isə İspaniya kortesində (ali qanunverici orqanda) təmsil olunan *orta sinfin nümayəndələrinə liberallar demişlər*.

Bu gün liberalizm bir-birinin ardınca qələbələr əldə edir. Lakin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində liberalizm «ölüm ayağında» olmuşdur. Çünki bu zaman sosializm və kommünizm idealları liberalizmin nüfuzuna ciddi zərbə vurmuşdu. Bütün bu uğursuzluqlara baxmayaraq, liberalizm nəinki yaşadı, habelə öz təsirini genişləndirə bildi. «Azadlıq haqqında. Dünya liberal fikrinin antologiyası (XX əsrin I yarısı)» adlı kitabda liberalizm nəzəriyyəsinin yeniləşməsi, müasir dövrün tələblərinə cavab verməsi, sosializm və kommünizm təhlükəsinə qarşı mübarizəsi tarixi və

s. öz əksini tapmışdır. Antologiyada Emil Faqenin «Liberalizm» (1902), Leonard Qobxausun «Liberalizm» (1911), Qvido de Ruceronun «Avropa liberalizminin tarixi» (1927), C.M. Keynsin, B.Kroçenin, D. Dyuinin, F. Hayekin əsərləri şərəfli yer tutur. Fransız tədqiqatçısı E.Faqe adı çəkilən əsərində bildirir ki, insan «anadan qul doğulur» və sonra öz təbii hüquqları uğrunda mübarizəyə atılır. İngilis tədqiqatçısı L.Qobxaus liberalizm ideyalarına və bu cərəyanın tarixinə diqqət ayırdıqdan sonra onun mahiyyətinin ətraflı izahını verir. Antologiyada liberal nəzəriyyəyə dair ən dəyərli əsərlərdən biri isə Q.Ruceronun kitabıdır.

«Amerikan Ensiklopediyası»nda (1976) göstərilir ki, «Liberalizm müasir dünyanın ən önəmli siyasi doktrinasıdır. Demokratiya və millətçilik – hər ikisi liberal düşüncənin məhsuludur. Sosializm və kommunizm, geniş mənada, liberalizmə qarşı olsa da, liberal düşüncələrdən yaranmış doktrinalardır. XIX əsr liberal millətçilik dövrüdür. Lakin millətçilik XX əsrdə liberal xətdən uzaqlaşaraq, faşizmi doğurmuşdur. Liberalizm tarixində despotizmə qarşı öz həyatlarını fəda etmiş insanların əfsanəvi mübarizəsi əsas yer tutur. Avropa tarixində liberalizm qaranlıq dünyaya qarşı modern dövrün mübarizəni əks etdirir».

Liberalizmə fəlsəfi-ideoloji və siyasi aspektlərdən baxmaq lazımdır: tarixi fəlsəfi təlim

kimi, ideologiya kimi, yəni sosial qüvvələri silahlandırmaq üçün əsaslandırılmış proqram kimi, habelə liberal partiyaları və qrupları özündə birləşdirən kütləvi təşkilati hərəkat kimi. Əgər klassik liberalizmin tarixinə dair əsərlərin məzmununu ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, liberalizm bütöv sosial hərəkat kimi çıxış edir və aşağıdakı xarakterik üstünlükləri vardır: iqtisadiyyatda – sənaye kapitalizmi və iqtisadi azadlıq; sosial münasibətlərdə – orta sinfin maraqlarının üstün tutulması; siyasətdə – parlamentli demokratiya; əxlaq sahəsində – fərdiyyətçilik; milli məsələdə – millətçilik (milli dövlətçiliyin prioritet tutulması mənasında). Məhz bu baxımdan liberalizmin tərfi nəzəri-lüğət cəhətdən deyil, hər şeydən əvvəl, tarixi aspektdən verilir. Çünki söhbət erkən burjua inqilabları dövründən başlayaraq müasir dövrdək davam edən spesifik tarixi hərəkatdan gedir. Bu mənada, müasir liberalizm sosial maneələri vasitəsilə ictimai sabitliyin qorunub saxlanmasına, bazar təsərrüfatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə yönəldilmiş islahatçı ideya-siyasi cərəyan kimi səciyyələnir.

Cəmiyyətin idarə edilməsinin liberal üsulu hər bir fərdin siyasi və iqtisadi hüquqlarının tanınması üzərində qurulan sosial münasibətlərin müəyyən prinsiplərinə əsaslanır. Bu hüquqlar aşağıdakılardır: özünə hökumət seçmək və onu dəyişmək; siyasi partiyalara üzv olmaq; öz rəyini,

zövq və baxışlarını yazılı və şifahi şəkildə bildirmək hüququ; işlə təmin olunmaq və ondan çıxmaq hüququ; azad ticarət hüququ; azad sahibkarlıqla məşğul olmaq, yəni pul qazanmaq və onu xərcləmək hüququ və s. Lakin bütün bu hüquqlar müəyyən hədd daxilində, qanunların fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılan çərçivə daxilində olmalı, normal sivilizasiyalı insanların təbii tələbatlarının təkmilləşməsi kimi başa düşülməlidir.

Müasir liberallar azadlığın izahını maarifçilik irsi əsasında verirlər. Əgər antik azadlıq dövlət hakimiyyətində iştirak etmək kimi başa düşülürsə, müasir azadlıq (erkən burjua) dövlət hakimiyyətindən azad olmaq kimi anlaşılır. Azadlıq insanın fərdi muxtariyyəti, seçmək hüququ deməkdir, daha yaxşı həyat səviyyəsini təmin edən, yetkin, effektiv cəmiyyət üçün inkişaf yolunun seçilməsi deməkdir.

Ümumiyyətlə liberalizm həmişə istənilən inhisarın - həm mənəvi, həm iqtisadi və həm də siyasi inhisarın əleyhinə olmuşdur. Bütün dövrlərdə liberalizm ictimai fikrin ən yaxşısını özünə götürmüşdür. Liberalizmin ümumfəlsəfi əsası fransız maarifçiləri tərəfindən işlənib-hazırlanmış rasionalist və təbii-hüquqi prinsiplərdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır: 1. Hakimiyyət allahdan gəlir, o, insanlar arasında bağlanmış müqaviləyə əsaslanır, 2. İctimai sistem bütün insanların rifahına xidmət etməli və əqləuyğun olmalıdır, 3. Azadlıq insanın anadangəlmə hüququ olmalıdır.

Tarixən köhnəlmiş, vaxtı keçmiş qaydalar aradan qaldırıldığı zaman xalq mütərəqqi ideologiyanı dərhal qəbul edir. İlk əvvəllər bu cür ideologiyanın qəbul edilməsi sadəcə olaraq köhnə baxışların inkarı kimi ifadə olunur. Həyata keçirilən ilk tədbirlər sırasında humanist idealların reallaşdırılması da tələb olunur. Lakin müasir xarici gerçəklik göstərir ki, tez qəbul edilib, mənimsənilən liberal şüarların heç də hamısı həyata keçirilməmişdir. Onda təbii olaraq belə bir sual ortaya çıxır ki, görəsən nəzəriyyə ilə praktikanın uyğun gəlməməsinin səbəbi nədir? Bu çətinliklər, əvvələn, hakim dairələrin sinfi mənafələrinin müdafiəsində liberal dəyərlərin məhdudluğu ilə izah edilir. İkincisi, liberalizmin ideya əsaslarının təkamülü prosesində deformasiyaya məruz qalması ilə bağlıdır. Üçüncüsü, təşkilati formaların ideoloji məzmununa heç də həmişə uyğun gəlməməsi ilə; dördüncüsü, liberalizmdə digər dünyagörüşlərin sistemləri ilə kompromisə meylliliklə izah olunur. Beşincisi, bu həm də liberalizm fəlsəfəsindəki ziddiyyətlə bağlıdır. Belə ki, bu fəlsəfə fərdiliyə ikimənalı – şəxsiyyətin özünüifadəsi və insanın iqtisadi müstəqilliyi kimi baxır.

Liberalizm siyasi ideologiyadır, yoxsa dövlətin tarixi ənənəsi və ya fəlsəfi nəzəriyyəsidir? Liberallar özlərinin şəxsiyyətin azadlığına, fərdiyyətçiliyə, xüsusi mülkiyyətə sadıqlığı ilə sosial və iqtisadi bərabərliyə cəhd göstərməsi arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmağa nail ola bilirlərmi?

Klassik liberalizm ideyası XVIII əsrin ikinci yarısında və XIX əsrin əvvəllərində siyasi-fəlsəfi fikrin böyük nümayəndəsi V.Humboldtun «Dövlətin yaranması haqqında fikir» əsərində öz əksini tapmışdır. Ənənəvi liberalizm ideologiyasının mərkəzində şəxsiyyət və onun hüquqları durur. Lakin XX əsrin 30-40-cı illərindən etibarən liberalizmdə ciddi dəyişikliklər müşahidə edilmişdir. Liberal dəyərlərin qorunması və təmin edilməsində dövlətin və ictimaiyyətin roluna diqqət artan sürətlə genişlənərək neoliberalizmdə total mənə alır. Müəyyən mənada liberalizm ilə konservatizmin çulğalaşması baş verir ki, buna da «konservativ liberalizm» deyirlər. Bu daxili cərəyanın təməl müddəaları əsas liberal dəyərlərin reallaşmasında dövlətin total roluna istinad və dövlətin fəaliyyətində sosial yönümlü ideyalara üstünlük verməkdir.

Liberalizmin tarixinə diqqət yetirdikdə görmək olur ki, təxminən 1900-cü ildə «liberal» termininin mahiyyətində dəyişiklik olmuşdur. O zaman böyük dövləti müdafiə etmək, azad bazarı məhdudlaşdırmaq və onun üzərində nəzarət qoymaq tərəfdarları özlərini liberallar adlandırırdılar. Bu səbəbdən *bu gün şəxsi azadlıqlar, azad bazar və məhdud hakimiyət fəlsəfəsi, yəni Lokkun, Smitin və Cefferesonun fəlsəfəsi klassik liberalizm adlanır.* Müasir liberalizm dəyişən gərginliyin təsiri altında klassik liberal irsin uzunmüddətli təkamülünün nəticəsidir.

Liberal-demokratiya ideyalarının məşhurlaşdırılmasını və onun Qərb dünyasında geniş yayılmasını şərtləndirən hadisələrin saf-çürük edilməsinə ehtiyac olduğunu nəzərə alaraq, həmin fenomenin səbəblərini təhlil edək. Birincisi, Qərbin siyasi partiyalarının əksəriyyəti öz proqramlarına liberal ideologiyada ilk dəfə işlənib hazırlanmış müddəaları daxil edirlər. Bu müddəalar aşağıdakılardır: iqtisadi sahədə bazar münasibətlərinin əsası kimi azad rəqabət, sosial-siyasi sahədə – hüquqi dövlət, özünüidarəetmə, şəxsiyyətin azadlığı, söz, mətbuat azadlığı, siyasi seçki hüququ, azlıqda qalan xalqların dilinə, etiqadına və adət-ənənələrinə hörmət etmək və s.

İkincisi, liberalizmin yaşamaq qabiliyyətinin artması onun iqtisadi siyasətinin dinamikasında əks olunur. Bu, iqtisadi dirçəliş dövründə azad sahibkarlığı yeni keynsçilik (keynsçilik – kapitalist iqtisadiyyatının dövlət-inhisarçı tənziplənməsi haqqında nəzəriyyədir, əsasını ingilis iqtisadçısı Con Keyns (1883-1946) qoymuşdur) ilə əvəz etməyə, böhran dövründə isə monetarizm (monetarizm – erkən merkantilizmdir, yəni ticarət yolu ilə pul sərvətinin yığılı dövlət hakimiyyətinin köməyi ilə mümkün hesab edilir), «tetçerizm», «reyqanizm» kimi modernləşdirilmiş formalarda «qarışmamaq» prinsipinə qayıdılmasına imkan verir. Liberalizm əgər humanitar ritorikada «sol» mənasını verirsə, dar iqtisadi mənada «sağ» ideologiya hesab olunur.

Üçüncüsü, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində (ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya və b.) hakimiyyətə yeni mühafizəkar qüvvələrin gəlməsi klassik liberalizm müddəalarının əksəriyyətinin yeni mühafizəkar ideyalarda öz əksini tapmış şərhilə müşayiət olunur.

Dördüncüsü, zəhmətkeşlərin yeni mühafizəkar metodlara qarşı çıxması realist düşünən hakim dairələrin tez dəyişə bilən ideya-siyasi alternativlərin işlənilib hazırlanması zəruriliyini dərk etməsinə gətirib çıxarır. İdeoloqların əksər hissəsi bunun əsasını liberal layihələrdə, müddələrdə görür.

Beşincisi, liberalizmin ideya-nəzəri müddələrinin aktuallaşması onun XX əsrin 70-80-ci illərdəki siyasi böhranı ilə bağlıdır. Məhz bu böhran göstərdi ki, liberallar praktikada öz humanist konsepsiyası və şüarlarını tam həyata keçirə bilmədilər. Bu da həmin ideologiyaya yenidən baxılmasını zəruri etmişdir. Yenidən bərpa edilmiş liberalizm indi ideya cəhətdən sosializmə əks-qüvvə kimi özünü göstərir. Z.Bjezinski 1970-ci ildə Nyu-Yorkda çapdan çıxmış «İki əsr arasında. Texnotron erada amerikan qaydaları» kitabında göstərir ki, iki ictimai sistem arasındakı mübarizənin nəticəsi iki əsas dünyagörüşünün – liberalizm və kommunistin taleyindən çox asılıdır.

Altıncısı, liberalizm ideyalarının sosial-demokrat ideologiyasına daxil olması, «leyborist liberalizminin» əmələ gəlməsi tələb edir ki, sosial-

demokratlar və liberallar qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi zərurətini dərk etsinlər.

Yeddincisi, liberalizmin bir çox müddəaları (dövlət və bazarın sintezi, fərdlərin bazar imkanları, hüquqi dövlət ideyası) artıq sosializm sistemindən qopub-ayrılmış Macarıstan, Polşa, Çexiya, Slovakiya, Bolqarıstan və keçmiş Sovet İttifaqının müstəqillik əldə etmiş respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda tətbiq edilərək istifadə olunur.

Bəşəriyyətin tərəqqisi və liberal dəyərlər bir-birindən ayrılmazdır. Tarix sübut etmişdir ki, iqtisadi çiçəklənmə, sosial ədalət və şəxsiyyətin azadlığı liberal məzmun aldıqda daha həyati olur. Daxildə sabitliyə nail olmağa cəhd göstərən liberallar xarici siyasətdə liberal-demokratiya dəyərləri üzərində qurulan dünya nizamının yaradılmasına tərəfdar çıxır. Liberalların baxışlarına görə bu cür dünya nizamı sülhə təminat olur. Onların qənaətinə, iki liberal cəmiyyət bir-birilə heç vaxt vuruşmaq məqsədini güdmür.

Liberalların fikrincə, müasir şəraitdə başqa ölkələrdə (o cümlədən, totalitar diktatdan azad olmuş) demokratiyanın yaranması daha çox dərəcədə demokratik idarəetmə formalarının qarşılıqlı təsiri yolu ilə həyata keçirilməlidir. Bu mənada, bir ölkədəki demokratiyanın başqa ölkəyə «diffuziya» etməsi şəraitin «diffuziya» etməsinə çevrilir. Bu isə suverenlik, insan hüquqlarının qorunması, plüralizm, cəmiyyətin bütün üzvlərinin

mənafələrinin harmoniyası, hökumət seçkilərinin dövriliyi, müstəmləkə sisteminin dağılmasının müdafiə edilməsi, tərksilah və b. kimi hüquqi normalar və siyasi ideyalara uyğun demokratikləşmədir.

Demokratiya və insan hüquqlarının dünyada geniş yayılmasında ən böyük xidmət ABŞ-a məxsusdur. II Dünya müharibəsindən sonra siyasətə demokratiya dalğasında gələn «liberallar» («idealistlər») hökumətdən təkidlə tələb etdilər ki, ölkədə və xaricdə insan hüquqları məsələsi ilə bağlı öz öhdəliklərini yerinə yetirsin. «Realistlər» isə bu zaman liberallara qarşı çıxaraq göstərirdilər ki, insan hüquqları hər hansı bir dövlətin daxili işi, onun inkişafı ilə bağlı məsələdir. 70-ci illərdən başlayaraq xarici siyasətdə ABŞ Konqresi insan hüquqları məsələsinə xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Liberalların təsirilə Nümayəndələr palatasında bir neçə qərar qəbul edildi və insan hüquqları «ABŞ xarici siyasətinin prinsiplial məqsədi» kimi götürüldü. Konqres azadlığı boğan ölkələrə hərbi köməyi, maliyyə və ərzaq yardımını qadağan etdi. Bundan əlavə, ABŞ-ın Beynəlxalq Valyuta Fondu və Beynəlxalq Bankdakı nümayəndələrinə insan hüquqlarının pozulmasında günahkar olan hökumətlərə kredit verilməsinə qarşı çıxmaq tövsiyə olunurdu. Konqres öz qərarı ilə Dövlət Departamentində insan hüquqları üzrə büro yaratdı və tapşırırdı ki, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrindəki hüquq pozuntularına dair illik

hesabat hazırlasın. Konqres hüquq pozuntuları dedikdə «fiziki işgəncələr, kobud, qeyri insani və təhqiramiz rəftar, yaxud cəza; ittihamnamə olmadan uzun müddət həbsdə saxlama, qeyri-qanuni tutub saxlama nəticəsində insanın yoxa çıxması, yaxud insanın yaşamaq hüququnun və şəxsi təhlükəsizliyinin cinayətkarcasına pozulması ilə bağlı digər hallar» nəzərdə tutur.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, feodal rejimlər əleyhinə mübarizədə yaranmış liberalizm, yəni dövlətin, iqtisadiyyatın və siyasi münasibətlərin formalaşması nəzəriyyəsi indi bütün dünyanı bürümüş siyasi hərəkətə çevrilmişdir. Liberal mövqe hər bir insanın həyati imkanlarının genişlənməsinə istiqamətlənmiş siyasi fəaliyyət mövqeyidir. Liberal siyasət şəxsiyyətə öz inkişafı üçün zəruri meydan açmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu cür siyasət fərdin hərtərəfli inkişafını məhdudlaşdıran bürokratik və totalitar mövcudluğu qətiyyətlə inkar edir. Bu mənada, müasir şəraitdə liberal olmaq hakimiyyətə və dövlətin məsul postlarına antikonstitusiya cəhdləri ilə gəlməyin əleyhinə olmaq deməkdir. Buna görə də liberallar hakimiyyətə yalnız parlament yolu ilə gəlməyi qəbul edir.

Liberalların fikrincə, liberalizmin inkişaf tarixinin təhlili göstərir ki, bəşəriyyəti gələcək bələlərdən qurtara biləcək yeganə ideya-siyasi cərəyan varsa, o da liberalizm cərəyanıdır. Bəzi siyasətçilər isə liberalizmi məcazi mənada, yəni

ictimai həyatda mənfi təzahürlərə qarşı fəal mübarizə apara bilməmək, prinsipsiz, sazişçilik mənasında başa düşür.

Liberalizm millətçiliklə sıx bağlıdır. Milli dövlətlərin formalaşması, milli birliyin möhkəmlənməsi prosesi tarix səhnəsinə siyasi həyatda mühüm rol oynayan millətçi ideologiyaların çıxması ilə müşayiət olunmuşdur. Millətçiliklə liberalizm arasında əlaqənin olduğunu söyləyənlər isə millətçilik cərəyanının başlanğıcını 1789-cu il Böyük Fransa inqilabı ilə bağlayırlar. Əlbəttə, liberal millətçilik monarxiyaya və imperializmə bir reaksiya olaraq yaranmış, mürtəcə, mühafizəkar cərəyan kimi yox, müdafiə məqsədli cərəyan kimi ortaya çıxmışdır.

Liberal millətçilik ABŞ vətəndaş müharibəsinə (1861-1865) də öz təsirini göstərmişdir. Bu millətçilik liberalizmin müstəqillik bayrağını gəzdirmiş şimallıların quldarlığın hələ də qaldığı cənub ştatlarına qarşı qanlı, çətin bir mübarizəsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, XIX əsrin ortalarında ABŞ-ın cənub ştatlarında hələ də mövcud olan quldarlıq ölkənin siyasi və sosial-iqtisadi inkişafında əngələ çevrilmişdi. Məhz vətəndaş müharibəsinin gedişində quldarlığın ləğv edildiyi elan olundu. Vətəndaş müharibəsi başa çatandan sonra isə Konqres zəncilərin vətəndaşlıq hüquqları haqqında qanun qəbul etdi, zəncilər ağlarla bərabər mülki və siyasi hüquqlar aldılar, dərisinin rəngindən asılı olmayaraq kişi cinsindən olan

amerikalılara seçki hüququ verilməsi haqqında düzəliş qüvvəyə mindi.

XIX əsrin II yarısında İtaliya və Almaniyanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizə milli birlik uğrunda mübarizə çərçivəsində millətçilik cərəyanının mahiyyətini dəyişdirir, daha doğrusu, liberal prinsiplərdən uzaqlaşma baş verir. Çünki bu zaman millətçilik cərəyanı imperialist və şovinst bir mahiyyət kəsb edir. Sözsüz ki, İtaliyada Viktor İmmanuel, Almaniya Bismark dövründəki millətçilik cərəyanının liberal millətçiliklə əlaqəsi yoxdur. Avropanın 1870-ci il hadisələri zamanı liberal anti-millətçiliyin yerini imperialist görüşlər tutur, bu zaman millətçilik imperializmin vasitəçisinə çevrilir. Bütün bunların ardınca I Dünya müharibəsi, sonra isə millətçiliyi özünə bayraq edən İtaliya, Almaniya və İspaniya faşizmi gəlir. Məhz faşizm və marksizm dünyanın mənzərəsini dəyişmək imkanlarına malik olan və kütləvi surətdə yayılan «total» ideologiyalar kimi ortaya çıxır. Vahid siyasi sistem, rejim yuqoslavlara, çex və slovaklara, keçmiş sovetlər birliyi xalqını homogen edə bilmədi. Sovet imperiyasında yaşayan qeyri-rus xalqlarının 50%-i sovet hakimiyyətini özlərinə yad olan imperiya hakimiyyəti hesab edirdi. XX əsrin 80-ci illərin sonu-90-cı illərin əvvəllərində keçmiş sovet ittifaqında yaşayan ayrı-ayrı millətlərin qardaşlığı haqqında kosmopolitik arzular puç oldu. Avropada hakim xalqlar digərlərini assimilyasiya

edə bilmədi. Eyni zamanda, kommunist və faşist rejimləri uzunömürlü ola bilmədi.

Millətçilik ideologiyasının əsasını özünü etnik birlik kimi dərk edən insanların ümumi mənafe və tələbatlarının reallaşmasına xidmət göstərən siyasi dəyərlər, norma və prinsiplər təşkil edir. Bu ideologiya millətin, xalqın özünü vahid tam kimi dərk etməsini, hər bir fərddə onun etnosu mənsubiyyəti hissini meydana gəlməsi və güclənməsini şərtləndirməklə ictimai tərəqqini sürətləndirən təsirli sosial-psixoloji, mənəvi-emosional amil rolunu oynayır.

İdeya-siyasi cərəyanlar bir-birindən, hər şeydən əvvəl, öz prinsipləri ilə fərqlənir. Məsələn, liberalizmin əsas prinsipləri vətəndaşların hüquq bərabərliyi, dövlətin müqavilə əsaslarında təşkilindən ibarətdir. «Yeni liberalizm» (neoliberalizm) ideologiyasının ümumfəlsəfi əsasında şəxsiyyətin qrup, sinfi, dini və digər mülahizələrdən azadlığı, insanın ən ali sərvət kimi dəyərləndirilməsi, habelə kosmopolitizm, humanizm, fərdiyyətçilik kimi prinsiplər durur.

Liberalizm ideologiyasının əsasını təşkil edən fərdiyyətçilik, azadlıq və iqtisadi sərbəstlik yalnız Qərb cəmiyyətlərinə xas düşüncə tərzidir. Tarixin bütün mərhələlərində və dünyanın hər yerində insanlar bu düşüncələrə sahib olmuşlar. Son üç əsr ərzində Qərb təfəkkürü bəşəriyyətin tarixi ərzində mövcud olmuş bu düşüncələri sistemləşdirmişdir. Demokratik hüquqi dövlət, yəni

insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunduğu dövlət modeli məhz liberal ideoloji əsasda ortaya çıxmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, liberalizm dəyərlərinə biz islam dinində də rast gəlirik. Lakin həm İslam dinini ön plana çəkənlər, həm də ateist mövqedən çıxış edənlər İslam dininin Qərb demokratiyası ilə, liberalizmlə, insan haqları prinsipləri ilə əlaqəsi olmadığını irəli sürürlər. Lakin hər iki mövqedən çıxış edənlər yanlış təsəvvürdədirlər. Çünki liberalizmin insanın maddi və mənəvi varlığını üstün tutan, insanı yüksəldən, onun ağına güvənən fərdiyyətçilik prinsipləri İslamın insana verdiyi qiymətlə oxşardır. Belə ki, İslam əqidəsinə görə insan azad bir iradənin daşıyıcısıdır. Allah insanı yaradarkən ona iradə vermiş və hərəkətlərində sərbəst buraxmışdır. İslam dinində məcburiyyət yoxdur. Hər bir kəsin etiqadına, inamına başqası müdaxilə edə bilməz. İslam dininin bu yanaşması da liberalizmin azadlıq prinsipi ilə uyğun gəlir. K.Berzeg yazır: «İslam dinində «qul haqqı» anlayışı vardır. Bu anlayışa görə başqasına zülm etmək, zülmə göz yummaq haramdır. Qul haqqına sahib olma anlayışına görə qadınla kişi, müsəlmanla qeyri-müsəlman bərabərdir. İslamın qul haqqı anlayışı ilə liberalizmin insan haqları və azadlıqları arasında paralellik vardır. İslama görə mülkə sahib olmaq qanuni, miras isə halal sayılır. İslam müsəlmanı çalışmağa, qazanmağa, varlı olmağa

sövbə edir. Liberalizmin mülkiyyətə sahib olmaq prinsipi də İslamla uzlaşır ».

Qeyd etmək lazımdır ki, xristian dinində katolik kilsəsinin islah olunması uğrunda reformasiya hərəkatının nəticəsində əmələ gəlmiş protestant etikasına da bu mövqedən çıxış edirdi. Məsələn, Cenevrədə kalvin kilsəsini yaratmış Jan Kalvin öz ardıcıllarına məsləhət bilirdi ki, «var-dövlət yığmaq üçün əllərinizi yanınıza salıb durmayın, söylə, yorulmadan çalışın. Kim varlana bilmişsə, deməli, o, allah tərəfindən «seçilmiş adamdır» və cənnət qapıları onun üzünə açıqdır, qalanlarını isə cəhənnəm əzabı gözləyir». XX əsrin 60-70-ci illərində Qərbi sivilizasiyası böhran keçirən vaxt «protestant etikasına» fenomeni yenidən yada düşdü. Bu zaman məlum oldu ki, Qərbin böhran keçirməsinin mühüm səbəblərindən biri «rifah cəmiyyətində» protestant etikasının, yəni fərdi əmək etikasının, şəxsi təşəbbüslərin və şəxsi məsuliyyətin dağılması, yox olmasıdır. Çünki 60-70-ci illərdə gənclər arasında əksmədəniyyət ideologiyasının geniş yayılması nəticəsində əməyin əxlaqi mahiyyəti inkar edilmiş, əmək etikasına qarşı total müharibə elan olunmuş, Qərbdə fərdi əmək birdən-birə gözdən düşmüşdü. Belə olduqda, cinayətkarlığa, ailələrin dağılmasına, əxlaqın tənəzzülünə qarşı kəskin reaksiya göstərildi. Beləliklə, Qərb ölkələri əhalisinin «əxlaqın möhkəmləndirilməsinə», «ailələrin sabitləşməsinə», «əmək etikasının» dirçəlməsinə doğru meyli artdı.

Liberalizm ideya-siyasi cərəyanının müasir forması neoliberalizmdir. Klassik liberalizm ideyası burjua inqilabları dövrünə təsadüf edir. İnqilabçı burjuaziyanın ideologiya və siyasətinin və müasir demokratiyanın xəzinəsinə konstitusiyalı dövlətin, hakimiyyətin bölgüsü, bütün hakimiyyət institutlarının azad seçkisi, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması tələbi kimi mütərəqqi konsepsiyaları daxil olmuşdur. Liberalizmin meydana gəlməsindən indiyədək keçən iki əsr ərzində onun arsenalında aparıcı yeri xüsusi mülkiyyət təşəbbüslərinə geniş yer vermək və iqtisadi fəaliyyəti dövlətin himayəsindən azad etmək ideyası tutmuşdur.

Liberalizmin klassik prinsipləri yeniləşir, müasirləşir. İqtisadi fəaliyyətin effektiv mexanizmi kimi azad bazara öz sadıqlığını saxlayaraq liberallar inhisarların hökmranlığını məhdudlaşdırmaq və iqtisadi konfliktləri aradan qaldırmaq üçün dövlətin iqtisadiyyata müəyyən dərəcədə müdaxiləsini zəruri hesab edirlər. İngilis iqtisadçısı M.Keynsin təlimi və F.Ruzveltin «Yeni xətti» liberalizm ideologiyasında yeni fundamental ideyalar üçün əsas oldu. Neoliberalizm indi digər ideologiyalara - sağlar və sollara qarşı durur. Liberalizm insan hüquq və azadlıqlarını inkar edən, ictimai həyatın bütün sahələrini dövlət hakimiyyəti fəaliyyətinin orbitinə daxil edən faşizmə qarşı durur. Alman faşizmi ideologiyasının nəzəriyyəçilərindən olan Şpenqler yazırdı:

«Liberalizm anarxiyadır, onda aydın məqsəd ifadə olunmamış, qüvvələrin azad oyunu yox dərəcəsidir». Neoliberalizm sosialist və kommunist istiqamətli ideologiyalarla konfrontasiyadadır. Neoliberalizmin əsas prinsipi – şəxsi azadlıq prinsipi sosialist ideyalarının prinsiplərinə (bərabərlik, ədalətlik, kollektivizm, həmrəylik) qarşı durur. Lakin liberalizm ideyasının mahiyyətini sadələşdirmək lazım deyildir. Belə ki, liberalizm azad və müstəqil fərdlərin kollektivizmini heç də inkar etmir, fərdlərin hüquq bərabərliyini inkar etmir. Müasir elmi-texniki tərəqqi insanın fərdi qabiliyyətinin, şəxsi azadlığının və məsuliyyətinin artan rolunu tələb etdiyindən neoliberalizm prinsipləri həmin ideologiyanın nüfuzunu artırır.

Yeni liberalizm və yaxud «neoliberalizm» XX əsrdə formalaşmışdır. Neoliberalizmin ideoloqları (C.Keyns, A.Xansen, C.Helbreyt və b.) cəmiyyətin reformist əhval-ruhiyyəli təbəqələrinin – iqtisadiyyatın dövlət bölməsi ilə əlaqəsi olan sənayeçilərin, yüksək vəzifəli məmurların, eləcə də ziyalıların xeyli hissəsinin görüşlərini ifadə edirlər. Yeni liberallar böhransız və sabit inkişafın əldə olunması naminə dövlətin ictimai proseslərə geniş təsiri ideyasına tərəfdardırlar. Dövlətin xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti sferasına qarışma tələbi bütün neoliberal proqramların və konsepsiyaların fərqləndirici cəhətidir. XX əsrin I yarısında və ortalarında neoliberalizmin mühüm

cərəyanlarından biri keynsçilik olmuşdur. Kapitalizmin ümumi böhranı illərində (1929-1933) baş verən hadisələri çürüməkdə olan kapitalizm haqqında leninçi nəzəriyyənin təsdiqi kimi qiymətləndirən marksistlərin əksinə olaraq C.M.Keyns sübut etdi ki, bazar iqtisadiyyatı heç də öz dinamik inkişaf qabiliyyətini itirməmişdir və onu əhatə edən böhran müvəqqəti hadisədir. Keyns inandırmağa çalışdı ki, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi xüsusi təşəbbüskarlığın həyata keçirilməsinə təminat verən yeganə vasitədir.

II Dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropa ölkələrinin çoxunda iqtisadiyyatda böhranın aradan qaldırılmasına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin və istehlak tələbatının yüksəlməsinə istiqamətlənən islahatlar həyata keçirildi. Həmin tədbirlərin məcmusunu neolibəralar «Qərbdə keynsçilik inqilabı» adlandıraraq bunu Şərqi Avropa ölkələrindəki kommunist inqilabına qarşı qoydular. Keynsçilik ideyalarının yayılması XX əsrin 50-60-cı illərində ən yüksək səviyyəyə çatdı. Bu ideyalar C.Helbreytin postindustrial, V.Rostounun iqtisadi inkişaf mərhələləri və Q.Murdalın rifah dövləti konsepsiyalarında inkişaf etdirildi.

XX əsrin II yarısında formalaşan neoliberalizm cərəyanı liberalizmin əsas prinsiplərinə sədaqətliliyini saxlayaraq bütün vətəndaşların bərabər hüquqlu olmasını,

şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını, konstitusionalizmi, təsərrüfat həyatının əsası kimi xüsusi mülkiyyəti və sahibkarlığı hər şeydən üstün tuturlar. Eyni zamanda neoliberalistlər (F.A. Hayek, V. Oyken, V. Repke və b.) hesab edirlər ki, azad rəqabət avtomatik təmin olunmur. İnhisarların yaranması, iqtisadiyyatın böhranı, inflyasiya bazar özünütənzimlənməsini pozur. Buna görə də bazar iqtisadiyyatını tənzimləmək üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi qaçılmazdır.

Neoliberalizm əhalinin kifayət qədər geniş təbəqələrinə, daha çox sahibkarlar təbəqəsinə arxalanan və hər şeydən əvvəl onların mənafeyini qoruyan siyasi partiya ideologiyasıdır. Bu cür partiyalar bir çox ölkələrdə mövcuddur və çox böyük nüfuza malikdir. Məsələn, 1955-ci ildən başlayaraq uzun illər Yaponiyanın ən iri siyasi partiyası rolunu liberal-demokratik partiya oynamışdır. Liberallar Kanada, İngiltərə və Avstriyanın siyasi həyatında çox layiqli yer tuturlar.

Neoliberalizm siyasi konservatizm ideologiyası ilə sıx bağlıdır. XX əsrin II yarısında neoliberalizm və konservatizmin yaxınlaşması baş vermiş, onlar marksizmə və sosial-demokratiyaya qarşı birləşmişlər. Məsələn, XX əsrin 70-80-ci illərində ABŞ-ın ayrı-ayrı qrupları ənənəvi klassik liberalizm ideyasını qəbul etmiş, lakin liberal deyil, konservator adlanmışlar. Keçmiş SSRİ-də isə 70-ci

illərdə liberal fikir kompromissiz ideoloji mübarizə obyektinə çevrilmişdi.

Liberalizmin əsas prinsipləri vətəndaşların hüquq bərabərliyi, dövlətin müqavilə əsaslarında təşkilindən ibarətdir. Son dövrlərdə liberalizm belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bir-birilə rəqabət aparən peşə qruplarından, iqtisadi, dini, siyasi qruplar və birliklərdən heç biri digəri üzərində mənəvi üstünlüyə malik olmamalıdır.

Liberalizm siyasi sahədə antik siyasi mədəniyyətdə formalaşmış xalq hakimiyyəti, şəxsiyyətin siyasi azadlıqları və hüquqlarının tanınması ideyalarına əsaslanır. Liberalizmə görə, hüquqi dövlət şəxsiyyətin azadlığı ilə onun sosial məsuliyyətinin vəhdəti zəminində bərqərar ola bilər. Liberalizmin siyasi fikir tarixində ən böyük xidmətlərindən biri ondan ibarətdir ki, dövləti nə fərddən, nə də cəmiyyətdən asılı bir qüvvə kimi nəzərdən keçirmir. Məhz elə bunun sayəsində dövlət fərdi cəmiyyətdən, cəmiyyəti də fərddən qorumaq iqtidarındadır.

Liberalizm yarandığı gündən bu günədək dövlətə tənqidi münasibətlə seçilməkdədir. Demokratiya ilə azadlığın əlaqələndirilməsi problemi də liberalların qarşısında duran mühüm vəzifədir. Ümumiyyətlə, XX əsrin ortalarına qədər liberallar «demokratiya» terminini işlətməkdən çəkinirdilər və bununla da liberalizmin başlıca dəyəri olan xüsusi mülkiyyətə üstün münasibətlərini ifadə edirdilər. Lakin tədricən

dövlətin sosial funksiyalarının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək demokratik dəyərlərə diqqəti artırmağa başladılar. Liberalizmin ənənəvi prinsiplərinin əksinə olaraq dövlətin roluna diqqətin artırılması, onun ənənəvi dəyərlərinin XX əsrin ikinci yarısının siyasi və iqtisadi reallıqlarına uyğunlaşdırılması yeni liberalizmin meydana çıxması ilə nəticələndi. Demokratiya, azad rəqabət, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları ideyasının aliliyi kimi liberal prinsiplərinə sədaqətini saxlamaqla, yeni liberalizm belə bir müddəadan çıxış edir ki, həmin prinsiplər dövlətin bilavasitə müdaxiləsi sayəsində reallaşmaq imkanı qazana bilər. Yeni liberalizmin siyasi proqramının məğzini siyasi konsensus, dövlət idarəçiliyinin təşkili və həyata keçirilməsinin plüralist əsaslarına üstünlük verilməsi kimi cəhətlər təşkil edir.

Liberalizmin başlıca dəyərləri bütün dünyada kütləvi siyasi baxışlarda köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müasir demokratiyanın aparıcı konsepsiyaları olan siyasi iştirakçılıq, demokratik elita nəzəriyyələri liberalizm prinsiplərinə əsaslanır. İnsan hüquq və azadlıqları prinsiplərinin ümumbəşəri dəyər kimi geniş yayılması bəşəriyyətin bu günü qarşısında duran fundamental problemlərin həllini mümkünləşdirərək dövlətlər arasında bir çox əkslik və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün zəmin hazırlayır. Liberalizm müasir dünyanın siyasi fikrinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Bu

cərəyanın ideyaları əsasında və onun ardıcilları tərəfindən dünyanın sosial-siyasi proseslərinin təhlilinə və futuroloji aspektlərinə həsr edilmiş «konvergensiya», «sosial qlobalizm», «informativ cəmiyyət» və s. geniş yayılmış nəzəriyyələr yaradılmışdır.

Konservatizmdə olduğu kimi neoliberalizmin də sağ və sol qanadları vardır. Neoliberalizmin sol qanad nümayəndələrinin (F.Koker, R.Dahl, Ç. Lindblüm və b.) konsepsiyalarında əsas yeri idarə edənlərlə idarə olunanlar (dövlətlə vətəndaşlar) arasında konsensus prinsipi, idarəetmə prosesində xalq kütlələrinin bilvasitə və ya müxtəlif sosial strukturlar vasitəsilə maksimum iştirakını təmin etmək, idarəetmə sahəsində qərarların qəbul edilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi ideyaları tutur. Sağ qanadı təmsil edən nümayəndələr isə (F.Hayek, C.Eşer və b.) hesab edirlər ki, hakimiyyət və idarəetmədəki forma plüralizmində liberal dəyərlərin pozulması və hakimiyyət boşluğunun yaranması qorxusu var ki, bu da siyasi ekstremizmin meydana gəlməsi ilə nəticələnə bilər. Məhz ona görə də bu ideoloqlar dövlətlərin güclənməsi və onların liberal dəyərlərə əsaslanan və onların reallaşmasına yönəlmiş funksiyalarının universallaşmasının zəruri olduğundan bəhs edərək bu nəticəyə gəlirlər ki, bununla da bəşəriyyət azadlıq, demokratiya və bərabərlik dövrünə keçəcək, əvvəlki tarixin yaratmış olduğu məhdudiyətlər aradan qalxacaq.

II Dünya müharibəsindən sonra, yəni bəşəri demokratik dəyərlərin məhv olma təhlükəsi sovuşduqdan sonra liberallar dərhal beynəlxalq siyasi qüvvə şəklində birləşmək məqsədilə iri, beynəlxalq partiya-siyasi xarakterli birlik olan İnternasional yaratdılar. 1947-ci ilin aprel ayında İngiltərənin Oksford şəhərində Liberal İnternasionalın təsis konqresi oldu.

Liberalların İnternasionalında qəbul edilmiş Manifest 4 hissədən ibarətdir. Həmin hissələrin məzmunu aşağıdakı kimidir: 1) Dövlət cəmiyyətin yalnız alətidir. O, üzərinə elə hakimiyyət götürməlidir ki, vətəndaşların əsas hüquqlarını – xüsusi mülkiyyətə sahib olmaq və şəxsi təşəbbüslə çıxış etmək, istehlakçının azad seçmək hüquqlarını qoruya bilsin. Bu hüquqlar isə əsl demokratiya şəraitində təmin edilə bilər; 2) İqtisadi azadlığın boğulması, siyasi azadlığın da yox olmasına gətirib çıxarır. Biz dövlət mülkiyyətini o sahələr üçün nəzərdə tuturuq ki, şəxsi təşəbbüs fəaliyyəti sferasından kənar olmasın və ya burada rəqabət əsas rol oynamasın. Cəmiyyətin rifahı əsas olmalı, əmək və kapitalın hüquq, vəzifə və mənafeləri bir-birini tamamlamalıdır; 3) Hər bir vətəndaş azad müəssisələrin səmərəli fəaliyyəti üçün qarşılıqlı qardaşlıq münasibətlərinə əməl etmək və cəmiyyət işlərində fəal iştirak etmək vəzifələrini həyata keçirən zaman əxlaqi məsuliyyət hissi daşmalıdır; 4) Biz hər bir millətin hüquqlarına hörmət edilməsi tərəfdarıyıq, azlıqda qalan millətlərin əsas insan

azadlıqlarından istifadə etmək hüququnu tanıyır, onların dilinə, etiqadına, qanun və ənənələrinə hörmət etmək tərəfdarı kimi çıxış edirik.

Sosializm, faşizm və liberalizm ideyaları XX əsrdə müxtəlif dövlətlərdə tarixi təcrübədən keçmişdir. Bu ideyaların, ideologiyaların başlanğıc amalı xoşbəxt cəmiyyət qurmaq olmuşdur. Sosializmdə kütləni xoşbəxt etməklə onun içərisində fərdi xoşbəxt etmək, liberalizmdə isə əksinə, fərdi xoşbəxt etməklə kütləni xoşbəxt etmək ideyası hədəfə götürülmüşdür. Faşizm ideologiyasının əsasında ali irqi hakimiyyətə gətirməklə cəmiyyətdaxili ziddiyyətlərə son qoyaraq xoşbəxt cəmiyyət yaratmaq ideyası durmuşdur. XX əsrdə bu ideyaların hər biri praktikada sınıandı. Kommünizm və faşizm ideyaları tarixin sınağından çıxmayaraq məhv oldu, liberalizm isə bütün sınaqlardan uğurla çıxdı.

XX əsrin sonu liberalizmin önə keçməsi, neoliberalizm dövrünün başlanğıcı, libertarizmin (klassik liberalizmin) yenidən dirçəlməsi kimi xarakterizə olunur. 1995-ci ildə Devid Brouder «Vaşinqton post» qəzetində yazırdı ki, amerikalıların çoxu üçüncü bir partiyanın meydana çıxmasını alqışlayırlar. Yeni seçicilərin düşüncələrinin əsasını libertarizm təşkil edir. Bu seçicilər demokratları böyük dövlətlə eyniləşdirərək, onlara şübhə ilə yanaşır. Eyni zamanda respublikaçılar partiyasının daxilində dini sağların təsirinin artması onların bu partiya

inamını azaldır. Sual ortaya çıxır: KİV-də libertarizmə qəflətən marağın artmasının səbəbi nədir? «USA Today» qəzeti bunun səbəbini libertarizmin gəncləri özünə cəlb etməsində görür. Belə ki, gənclər ümumi qəbul edilmiş baxışları şübhə altına alır və etatistlərin köhnəlmiş ideyalarını inkar edirlər.

Libertarizmə görə hər bir adam başqalarının hüququna hörmətlə yanaşmaqla istədiyi kimi yaşamaq hüququna malikdir. Libertaristlər dövlətin mövcudluğundan asılı olmayaraq, hər bir insanın əvvəldən malik olduğu yaşamaq, azadlıq və mülkiyyət hüququnu müdafiə edir. Liberatarizm dünyagörüşünə görə insanlar arasında bütün münasibətlər könüllü qurulmalıdır. Qanunla məhdudlaşdırıla biləcək yeganə fəaliyyət - güc tətbiq etməyən adama güc tətbiq edən fəaliyyət ola bilər (ölüm, zorakılıq, qarətçilik, insanların oğurlanması və fırldaq, hiylə, adam aldatma, dələduzluq). Libertaristlərə görə, dövlət insanların hüquqlarını, bizi güc tətbiq edəndən bizi qorumaq üçün mövcud olmalıdır. Əgər dövlət başqalarının hüququnu pozmayan adamlara güc tətbiq edərsə, onda o özü hüququ pozmuş olur. Bundan çıxış edərək libertaristlər senzuranı, hərbi xidmətə çağırışı, qiymətlərin nizamlanmasını, mülkiyyətin müsadirəsini və insanın şəxsi həyatına müdaxiləni pisləyirlər.

Bu gün dünyanın hər yerində azadlıq müdafiəçiləri özlərini liberallar adlandırırlar. Cənubi

Afrikada liberallar (məsələn, Helen Suzman) irqçilik sistemini və iqtisadi imtiyazları (aparteidi) inkar edir, irqçiliyə əsaslanmayan siyasət və azad bazar tərəfdarı kimi çıxış edirlər. İranda liberallar teokratik dövlətə qarşı durur və Qərb tipində «demokratik kapitalizmi» müdafiə edirlər. Çində və Rusiyada liberallar totalitarizm və avtoritarizmə qarşı çıxanlardır, azad bazar və konstitusion hökumət tərəfdarlarıdır. Qərbi Avropada «liberal» sözü klassik liberalizmin yeniləmiş versiyasının tərəfdarı kimi başa düşülür. Almaniya liberalları (Azad demokratlar partiyası) sosial-demokratların sosializminə, xristian demokratlarının və paternalizmin korporativizminə qarşı mübarizə aparırlar. ABŞ-da «liberal» sözünə ənənəvi yanaşma mövcuddur. Belə ki, ABŞ-da Milton Fridmen kimi liberal iqtisadçı hökuməti tənqid edəndə onu liberal yox, konservativ iqtisadçı adlandırırlar (150, c.3).

Libertarizm köhnə fəlsəfədir, lakin onun qanun çərçivəsində və iqtisadi tərəqqi naminə olan görüşlər sistemində azadlığa münasibəti bu fəlsəfəni bizim indi qədəm qoyduğumuz dinamik dünya (informasiya əsri, üçüncü dalğa və ya üçüncü sənaye inqilabı dövrü) üçün daha gərəкли edir. Deməli, libertarizm keçmişin qalığı deyil. Bu, fəlsəfədən daha çox gələcək üçün praktik plandır.

Libertarizmin əsas ideyaları aşağıdakılardır:

-Fərdiyyətçilik: Libertarizm tərəfdarları belə hesab edirlər ki, sosial analizin elementar vahidi

ayrıca götürülmüş insan və ya fərddir. Yalnız fərdlər seçim edir və öz fəaliyyətinə cavabdehdir. Libertarizm fikri hüquq və vəzifələrə malik olan hər bir şəxsin ləyaqətini yüksək qiymətləndirir. Qadın ləyaqətinin, müxtəlif dinlərə və irqlərə məxsus insanların ləyaqətinin daim yüksək tutulması Qərb dünyasında libertarizmin ən böyük zəfərlərindən biridir;

-İnsan hüquqları: Nə qədər ki, insanlar əxlaq daşıyıcılarıdır, onlar öz hüquqlarını, azadlıq və mülkiyyətlərini müdafiə etmək hüququna malikdirlər;

-Spontan qayda-qanun: Sadəcə olaraq mövcud olmaq və özünəallaşdırmaq üçün insanlar cəmiyyətdə yüksək dərəcədə qayda-qanunu gözləməlidirlər. Bu qayda-qanun heç də mərkəzləşdirilmiş və avtoritar qayda-qanun kimi başa düşülməməlidir. Liberatrizmə görə cəmiyyətdə qayda-qanun spontan surətdə yaranır. Yəni minlər və milyonlarla insan öz xüsusi məqsədlərinə çatmaq üçün fəaliyyətlərini digər insanların fəaliyyətləri ilə əlaqələndirir və bu hal qayda-qanunun yaranması ilə nəticələnir. İnsan cəmiyyətinin ən mühüm institutları olan dil, hüquq, pul və bazar spontan olaraq, mərkəzləşdirilmiş rəhbərlik olmadan yaranıb, inkişaf etmişdir. Spontan qayda-qanunun digər nümunəsi insanlar arasında birlik və əlaqələrin vahid mürəkkəb şəbəkəsi olan vətəndaş cəmiyyətidir; vətəndaş cəmiyyəti daxilində birliklər

müəyyən məqsədlər üçün yaradılır, lakin vətəndaş cəmiyyətinin özü təşkilat deyildir və ayrıca götürülmüş məqsəd daşımır;

- *Hüququn aliliyi*: Libertarizm nə hər şeyin icazə verildiyi dəyər, nə də gedonizm (gedonizm – həyatın zövq və səfa üçün yaranmış olduğunu iddia edən qədim yunan fəlsəfəsi) deyildir. Liberatristlər qanunlar çərçivəsində azad cəmiyyəti təklif edirlər. Belə bir cəmiyyətdə insanlar öz həyatlarını yaşamaqda o vaxtadək azad sayılırlar ki, eyni dərəcədə başqalarının da hüquqlarına hörmət edirlər. Hüququn aliliyi o deməkdir ki, insanlar ümumi qəbul edilmiş hüquq normalarına və həmçinin spontan yaranmış hüquq normalarına tabe olurlar;

- *Məhdudlaşdırılmış hakimiyyət*: Hüququ təmin etmək üçün insanlar hökumət yaradır. Lakin hökumət təhlükəli institutdur. Libertarizm hakimiyyətin mərkəzləşməsinə güclü antipatiyaları ilə seçilirlər. Onlar hakimiyyəti bölmək və məhdudlaşdırmaq istəyirlər. Bu isə o deməkdir ki, libertarizm hakimiyyətin yazılmış konstitusiyalar ilə məhdudlaşdırılmasını üstün tuturlar. Libertarizm ideologiyasının əsas siyasi nəticəsi hakimiyyətin məhdudlaşdırılmasıdır;

- *Azad bazar*: Azad bazar azad insanlardan təşkil olunmuş iqtisadi sistemdir. Libertaristlər belə hesab edirlər ki, dövlətin azad seçim prosesinə müdaxiləsi nə qədər minimuma endirilsə, insanlar

eyni zamanda daha azad olar və daha çox varlana bilər;

-Xeyirxah istehsal: Müasir libertaristlər insanların qazanmaq hüquqlarını müdafiə edirlər və heç bir istehsalla məşğul olmayan, lakin onların əlindən bu qazancı alan siyasətçilərin və bürokratların əleyhinə çıxırlar;

-Maraqların təbii harmoniyası: Libertaristlər belə hesab edirlər ki, ədalətli cəmiyyətdə dinc surətdə istehsalla məşğul olan insanların maraqları harmonikdir. Azad bazarın olduğu şəraitdə fermerlər və tacirlər, istehsal edənlər və idxal edənlər arasında heç bir konflikt yaranma bilməz;

-Sülh: Libertaristlər həmişə müharibə əleyhinə çıxırlar. Onlar başa düşürlər ki, müharibə özü ilə ölüm və dağıntı gətirir, ailələri və iqtisadiyyatı dağıdır, hakimiyyətin hakim sinfin əlində cəmləşməsinə imkan yaradır.

Müasir liberal partiyalar adətən çoxpartiyalılığa, insan azadlıqları və hüquqlarının maddi əsası kimi xüsusi mülkiyyətə əsaslanan hüquqi dövlət qurulmasını, koalision hökumət yaradılmasını, birbaşa prezident seçkiləri keçirilməsini, dövlət və ictimai institutların ideologiyasızlaşmasını öz qarşısına məqsəd qoyur. Bu mövqedə duran partiyalar bir nəfərin iradəsi ilə dövlət idarəetmə üsulunu inkar edir, istənilən diktatura əleyhinə çıxır, bir ideologiyanın hökmranlığını, bir partiyanın inhisarını rədd edir, sağ və sol radikalizmi qəbul etmir, ideoloji

fərziyyələrə deyil, sağlam fikrə əsaslanan düşünülmüş islahatlar tərəfdarıdır.

Liberalın həmişə qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərən bütün partiyalarla əməkdaşlıq etməyə hazır olduqlarını nümayiş etdirirlər. Onlar cəmiyyətin xalqın dostları və düşmənlərinə bölünməsinə qəbul etmir, milli ayrı-seçkilik əleyhinədir, ümumi siyasi tətiləri məqbul saymırlar və ictimai həyatın humanistləşməsinin, daxili problemlərin iqtisadi metodlarla həll edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirlər.

Siyasi və iqtisadi azadlıq olmadan ümumi bərabərlik cəmiyyəti qurmaq təcrübəsi XX əsrin 80-ci illərin axırlarında SSRİ-nin süqutu ilə iflasa uğradıqda Avropa və Amerikanın demokratik dövlətləri Lokkun liberalizmini və Russonun «yaxşı dövlət» ideyasını qəbul edərək hərtərəfli inkişafa nail oldular. İnsanın söz və yığıncaq azadlığına sosial müdafiə hüququ da əlavə olundu. İnsan hüquqları, bazar iqtisadiyyatı və inkişaf etmiş sosial təminat müasir demokratiyanın başlıca məzmununa çevrildi. Bizdə isə liberal dəyərlər əsasında yaranan demokratiya prinsipləri bu illərdə hələ yenicə özünə yer etməyə cəhd göstərirdi.

Azərbaycanda da liberalizm artıq təşkilati siyasi qüvvə kimi fəaliyyət göstərir və liberalizmin qarşıya qoyduğu məqsədlərin çoxusunun reallaşmasına misal olaraq göstərə bilərik ki, respublikamızda vətəndaş cəmiyyətinin və hakimiyyətin əsasları yaradılmış, parlamentarizm

tətbiq edilərək hakimiyyətin dövlət səviyyəsində bölgüsünün liberal prinsipi həyata keçirilmişdir. Liberalizmin bir çox müddəaları - dövlət və bazarın sintezi, fərdlərin bazar imkanları və hüquqi dövlət ideyası Azərbaycanda tətbiq edilərək istifadə olunur.

Daxildə sabitliyə nail olmağa cəhd göstərən liberallar, habelə Azərbaycanın milli demokratları xarici siyasətdə liberal-demokratiya dəyərləri üzərində qurulan və sülhə təminat verən dünya nizamının yaradılmasına tərəfdar çıxır. İki liberal cəmiyyətin bir-birilə heç vaxt vuruşmaq məqsədini güdmədiyini əsas tutaraq Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll olunmasının əleyhinə olmadığını bildirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət də bu məsələdə liberal xətt yeridir. Lakin eyni zamanda bu problemin sülh yolu ilə əldə olunmadığı təqdirdə, beynəlxalq sənədlərə istinad edən demokratik qüvvələr, o cümlədən hakim rejim ərazi bütövlüyümüzün bərpa olunması üçün müharibə yolunu da istisna etmirlər.

Azərbaycan liberalları – istər siyasi təşkilatların üzvləri, istərsə də liberal düşüncəli insanlar müasir şəraitdə hakimiyyətə və dövlətin məsul postlarına antikonstitusiya cəhdləri ilə gəlməyin əleyhinə çıxış edirlər və hakimiyyətə yalnız seçkilər yolu ilə gəlməyi qəbul edirlər.

Azərbaycanda inhisarların olması bir faktdır və bunu prezident səviyyəsində iqtidar nümayəndələri də etiraf edirlər. İnhisarların

yaranması, iqtisadiyyatın böhranı, inflyasiya bazar özünü tənzipləməsini pozduğundan bazar iqtisadiyyatını tənzipləmək üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini qaçılmaz edir. Bu mənada Azərbaycan liberalları libertarizm (ənənəvi liberalizm) mövqeyindən deyil, neoliberalizm mövqeyindən çıxış edərək inhisarların hökmranlığını məhdudlaşdırmaq və iqtisadi konfliktləri aradan qaldırmaq üçün dövlətin iqtisadiyyata müəyyən dərəcədə müdaxiləsini zəruri hesab edirlər. Azərbaycan neoliberalları eyni zamanda liberalizmin əsas prinsiplərinə sədaqətliyini saxlayaraq bütün vətəndaşların bərabər hüquqlu olmasını, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını, konstitusionalizmi, təsərrüfat həyatının əsası kimi xüsusi mülkiyyəti və sahibkarlığı üstün tutduqlarını bəyan etmişlər.

Ənənəvi liberalizm mövqeyində duran Azərbaycan liberalları dövlətin iqtisadi həyata fəal müdaxiləsinə qarşı çıxmalarını bunla əsaslandırırırlar ki, iqtisadi azadlığın boğulması siyasi azadlığın da yox olmasına gətirib çıxarır. Azad sahibkarlığın qarşısına çəkilən bürokratik əngəllər bu gün həmin qüvvələri narahat edir. Lakin Azərbaycan keçid dövrünü başa vurmadiğından bu ideyaların həyata keçirilməsi problemlərlə nəticələnir. Müasir liberal partiyalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmış müddəaların – demokratik quruluşa təminat vermək, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar

edilməsinə nail olmaq, xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaratmaq, azad sahibkarlığa təminat vermək, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verməmək, insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək və s. həyata keçirilməsini istəyirlər. Azərbaycanın liberal partiyaları və liberal düşüncəli bitərəf ziyalıları, tərəqqinin tərəfində duran bütün qüvvələr liberal dəyərləri hər şeydən üstün tutaraq, bir nəfərin iradəsi ilə, yəni avtoritar dövlət idarəetmə üsulunu pisləyir, zorakı üsullarla idarəçiliyin əleyhinə çıxır, bir partiyanın inhisarını rədd edir, sağ və sol radikalizmi qəbul etmir və liberal islahatların həyata keçirilməsini tələb edirlər.

Hazırda yeni dünya düzəni yaratmaq zərurəti ortaya çıxmışdır. Müharibəsiz, hərbsiz, insan haqlarının müştərək qorunduğu, hər kəsin həddini bildiyi, haqqını ala biləcəyi yeni düzənə ehtiyac ortaya çıxmışdır. Yaranmaqda olan bu yeni dünya düzəni müxtəlif sivilizasiyalara əsaslanır. Avropada 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı, 1990-cı il Paris xartiyası, Avropa Birliyi təmsalında yeniliklər bu məqsədə xidmət edir. XX əsrin sonlarında Avropanın siyasi inteqrasiyası sahəsində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. 1991-ci il Maastrix müqaviləsinə əsasən Avropa İttifaqı gerçəklilyə çevrildi. Bu sazişin əsas məqsədi Avropada vahid

iqtisadi, sosial, hüquqi, informasiya və mədəni məkan yaratmaqdır. Artıq vahid kapital, əmtəə və xidmət bazarı formalaşmış, 1999-cu ildə yeni Avropa valyutası-yevro tətbiq olunmuşdur, gələcəkdə vahid vətəndaşlığa keçmək, vahid konstitusiyaya qəbul etmək, təhlükəsizlik sistemini möhkəmləndirmək və Avropa ölkələrinin hərbi-siyasi cəhətdən daha da yaxınlaşdırılmasını təmin etmək planlaşdırılmışdır. 1991-ci ildə yenidən müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikası da Avropa inteqrasiyasına qoşulmaq yolu ilə gedir. Daha yaxşı dünya üçün klassik-fərdiyyətçi liberalizm sanki təkrar olaraq etibarlı mövqeyə keçir, insan haqları bəşəriyyətin başlıca hədəfi olur. İqtisadiyyat, siyasi münasibətlər, hüquq yenidən liberallaşdırılır.

NƏTİCƏ

Con Lokk orta əsrlərin sonu və yeni tarixi dövrün başlanğıcında parlayan böyük ingilis filosofu və siyasi xadimidir. İngiltərədə konstitusiyalı monarxiya və parlamentarizm ideyaları Tomas Hobbs və Con Lokk kimi dahi mütəfəkkirlərin çiyinlərində dayanır. Bu böyük şəxsiyyətlər orta əsrlərin sxolastik ideyaları qarşısında sipər çəkən ilk böyük mütəfəkkirlər idilər. Onlar konstitusiya, parlament, hakimiyyətin bölünməsi ideyalarının, habelə, hakimiyyətin və xüsusi mülkiyyətin ilahi mənşəyinin ilkin tənqidçilərindən olmuşlar. C.Lokkun fəlsəfi və təbii-elmi görüşləri öz əksini onun sosial-siyasi təlimində və pedaqoji görüşlərində tapmışdır. Fəlsəfədə materializm ilə idealizm arasındakı tərəddüdləri eynilə siyasi həyatda burjuaziya və feodallar arasında sosial kompromis yollarının axtarılması ilə nəticələnmişdir. Bütün bunlar ondan irəli gəlmişdir ki, C.Lokk bir tərəfdən yeniliyə can atmış, köhnə sxolastikanı bütün vasitələrlə dəf etməyə çalışmış, digər tərəfdən isə mövcud istibdadın cəzalarından qorxaraq geri çəkilməmiş, elmdə və siyasi həyatda müəyyən güzəştlərə getməli olmuşdur.

C.Lokk «Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat» əsərində yazırdı ki, dövlət yaranana qədər olan dövrdə insanlar təbii halda yaşamışlar. Təbii hüquqları, bərabərliyi, azadlığı təmin etmək,

şəxsiyyəti və mülkiyyəti qorumaq üçün insanlar dövlət yaratmaq haqqında razılığa gəlmişlər. «Sülh yolu ilə yaranan hər bir dövlətin əsasında xalqın razılığı durur», - deyə o, fikrini tamamlayırdı. Dövlət isə insanların özlərinin yaratdıqları qanun altında vahid tam kimi birləşmələrinin məcmusudur. Onlar hansı səlahiyyətləri dövlətə verdiklərini özləri müəyyən edirlər. Dövlətin vəzifəsi insanların mənafeələrini qorumaq, təmin etmək və reallaşdırmaqdır. C.Lokkun baxışları sonradan *siyasi liberalizmin* meydana gəlməsinə güclü təkan vermişdir. Filosof insanların dövlət halında birləşməsinin əsas səbəbini xüsusi mülkiyyətin qorunmasında görür. İnsanların dövlət halında birləşməsi onların inqilab etmək hüququnu əlindən almır. Bunu izah etmək üçün C.Lokk özündən əvvəlki bütün mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq dövlət və hakimiyyət anlayışlarını fərqləndirir. İnsanlar arasında iki müqavilə bağlanır: dövlətin yaranmasına səbəb olan ictimai müqavilə və hakimiyyətin yaranmasına səbəb olan hökumət müqaviləsi. İnqilab dövləti deyil, hakimiyyəti devirir. Hakimiyyət dövlət müqaviləsini pozduqda insanlar inqilab etmək hüququna malik olurlar.

C.Lokkun baxışlarında dövlətin əlamətləri haqqında maraqlı ideyalara təsadüf olunur. Onun fikrincə, cəmiyyət o zaman siyasi cəmiyyət hesab oluna bilər ki, ərazi birliyinə, hüquqa, mübahisəli

məsələləri həll etmək, cinayətkarlığı cəzalandırmaq üçün hakimiyyətə malik olsun.

C.Lokkun siyasi təlimində diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən biri konstitusiyalı monarxiyanın qanunvericilik əsasında yaradılmasının zəruriliyi ideyasıdır. C.Lokka görə, insanlar dövlət yaranana qədər azadlıq, bərabərlik, xüsusi mülkiyyətə yiyələnmək, işləmək və s. hüquqlara malik olmuşlar. Ona görə də onların təbii hüquqları onların təbii və dəyişməz təbiətləri ilə şərtləndiyi üçün heç kim tərəfindən ləğv edilə bilməz. Adamların təbii hüquqlarını xüsusi mülkiyyətsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Cəmiyyətin dövlətə qədərki halında insan hüquqlarını qoruyan elə bir təsisat olmadığından adamlar bu zərurəti dərk etdilər və yığışib öz aralarında ictimai müqavilə – yəni dövlət yaratmaq haqqında razılıq əldə etdilər. Adamların hüquqlarını pozanları cəzalandıran bir orqan olmalı idi. Belə bir orqan olan dövlət insan hüquqlarının pozulmasının qarşısını alan qanunlar qəbul etdi və onların tətbiqində ictimai qüvvələri səfərbərliyə aldı. C.Lokkun nəzəriyyəsi yeni yaranmaqda olan burjuaziyanın tələblərini əsaslandırmağa yönəldilmişdi. Xüsusi mülkiyyəti, insan şəxsiyyətinin qorunması və s. məsələlərdə bunlar öz əksini tapmışdır. Digər kollektiv formalardan fərqli olaraq dövlət siyasi hakimiyyət alətidir.

Dövlət ictimai rifah naminə xarici təcavüzə qarşı da ictimai qüvvələrin gücündən istifadə edir. Hakimiyyətin formaları içərisində 1688-ci il inqilabından sonra İngiltərədə yaradılmış konstitusiyalı monarxiyaya və parlamentarizmə daha yüksək qiymət verirdi. Doğrudur, parlamentin tarixi İngiltərədə daha qədimlərə gedib çıxır. Lakin onun nəzəri məsələlərinin işlənilməsi, hazırlanmasında, dövlət idarəçiliyində, hakimiyyət formasının seçilməsi məsələsində və s. onun fikirləri demokratik dövlətçilik ideyalarının inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

C.Lokkun hərtərəfli fəaliyyəti içərisində onun pedaqoji görüşləri və pedaqoji fəaliyyəti mühüm yer tutur. O, nəinki pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus yeri olan alimlərdən biridir, habelə praktiki sahədə bir pedaqoq kimi öz yaxınlarının, dost və tanışlarının uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Pedaqogikada sensualist və empirik olan C.Lokk pedaqoji fikir üçün elə indinin özündə də əhəmiyyətini saxlamış olan xeyli qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Onun qiymətli fikirlərindən biri tərbiyənin sonsuz dərəcədə verilə bilməsi imkanının söylənməsidir. «İnsanın tərbiyəsi necədirsə, özü də elədir», - deyə C.Lokk yazırdı. Tərbiyə üçün təmrinlərin və praktikanın rolu əvəzsizdir. C.Lokk varlı siniflərin uşaqlarına dərs demiş olsa da, onun ideyaları bütün kütlələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onun tərbiyə nəzəriyyəsində şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı məsələsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Fiziki

və əxlaqi kamillik əldə etmək, elmlərin öyrənilməsinin əxlaqa və tərbiyəyə təsiri məsələləri onu düşündürən əsas məsələlərdən biri idi. «Kimin ki, vaxtı və imkanı var, riyaziyyatı öyrənməlidir. Onun üçün yox ki, hökmən riyaziyyatçı olmalıdır, yox, ona görə ki, ağıllı bir varlıq olsun», - deyə C.Lokk yazırdı. *Filosof «tərbiyə haqqında fikirlər» əsərində yazırdı: «Xoşbəxt və yaxud bədbəxt olmaq insanın özündən asılıdır. Yəni insan öz xoşbəxtliyi üçün çalışmalı, ona can atmalı və ona nail olmalıdır. Dərk etməlidir ki, bunu sənin üçün heç kim etməyəcək, bunu yalnız özün etməlisən. Belə ki, insan bütün çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi bacarmalıdır».*

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.F., Rüstəmov A., İsmayılov D., Nəcəyev H. İctimai inkişaf: qnoseologiya və metodologiya problemləri. Bakı, 2003.
2. Абульгасан Аббасов. Философия сложности. Баку, 2007.
3. Abbasova Q., Nəcəyev Z. Sosial fəlsəfə. Bakı, 2001.
4. Aristotel. Politika. Bakı, 2007.
5. Atilla Yayla. Liberalizm. Ankara, 2000.
6. Дэвид Боуз. Либертарианство: История, принципы, политика / Пер. с англ. Челябинск, 2004.
7. Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol. Demokratiya və antidemokratiya antologiyası (Tərtib edəni: Hikmət Nəcəzadə). B., 2001.
8. Джон Грей. Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности / Пер. с англ. М., 2003.
9. Диляра Муслим-заде. Теория гражданского общества: из истории этических учений. Б., 2000.
10. Галкин А.А. Германский фашизм. М., 1989.
11. Гоббс Т. Избр. произв. В 2 т. М., 1964.
12. Энтони Смит. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма / Пер. с англ. М., 2004.
13. Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. B., 2001.

14. Əfəndiyev M.. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. B., 2002.
15. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. Bakı, 2004.
16. Əfəndiyev Məcid., Səadət Məcid qızı. Şəxsiyyət-mədəniyyət sistemi: sosial-fəlsəfi təhlil. Bakı, 2008.
17. [http: www. Politstudies. Ru/biblio/26. 12. 2000. htm.](http://www.Politstudies.Ru/biblio/26.12.2000.htm)
18. İsmayılov D. Azərbaycanın transformasiya prosesində ideologiyalar: konservatizm, liberalizm, sosial-demokratiya. B. 2005.
19. История политических учений. Ч.1, изд. 2-ое. М., «Высшая школа», 1971.
20. История педагогика. М., «Просвещения», 1981.
21. Kazım Berzeg. Liberalizm demokrasi kapıkulu gelenegi. Ankara, 2000.
22. Либеральный консерватизм: история и современность. М., 2001.
23. Локк Дж. Педагогические сочинение. М., 1939.
24. Локк Дж. Соч. в 3 т. М., 1985-1988.
25. Locke С. Essays on the Law or Nature. Oxford, 1954.
26. Locke С. Works. London, 1812, Vol I-X, III.
27. Leiden Von. Hobbes and Locke. The politics of Freedom and obligation. New York, 1982.
28. Мамедзаде И. «Введение в этику». Баку 2004.
29. Медушевский А.Н. Демократия и тирания в новое и новейшее время // Вопросы философии. 1993, № 10.

30. Нарский И.С. К вопросу об особенностях материализма Локка, - «Философские науки», 1958, № 3.
31. Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1955.
32. О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). М., 2000.
33. Ойзерман Т.И. Проблемы историко-философской науки. М., 1969.
34. Perry G. John Locke. London, 1978.
35. Права человека. М., 1999.
36. Пугачев В.П. Политология. М., 2001.
37. Рзаев А. История политических и правовых учений в Азербайджане. Б., 2000.
38. Rodjers D.A. The system of Locke and Newton. London, 1982.
39. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципе политического права. Трактаты. М., 1999.
40. Siyasi biliklərin əsasları. Buraxılış I. B., 1997.
41. Соколов В.В. Философия Спинозы и современность. М., 1964.
42. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, 1997.
43. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı, 2002.
44. Tağıyev Ə.M., İsayev T.M., Nuriyev S.M., Cəfərov A.C. Orta əsrlərin fəlsəfi və sosial-siyasi fikri (qərbi Avropa və Azərbaycan). Bakı, 1999.
45. Tağıyev Ə. İnsan və siyasət. Bakı, 2005.

46. Тағыев Ә. Siyasət dərsləri. Bakı, 2007.
47. Тағыев Ә. Siyasət və zaman. Bakı, 2008.
48. Politologiya. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 2008.
49. Yusif Rüstəmov. Fəlsəfənin əsasları. B., 2004.
50. Заиченко Г.А. Джон Локк.М., «Мысль», 1988.
51. Замошкин Ю.А. «Конец истории»: идеологизм и реализм // Вопросы философии. 1990, №3.

ƏLİKRAM TAĞIYEV, DİLQƏM İSMAYILOV

**İLK HƏQIQİ LIBERAL VƏ
MÜASİR SİYASİ
FƏLSƏFƏNİN ATASI:
CON LOKK**

Yığılmağa verilib: 10.05.2009

Çapa imzalanıb: 05.06.2009

Ş.ç.v. 6.5, tiraj 500

«MBM-R» mətbəəsində çap olunub.